

Ол. БОРЗАКІВСЬКИЙ

ПО НЕЗНАНИХ ЗАКУТКАХ

(ЛІТРЕПОРТАЖ)

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ 1930 КИЇВ

Бібліографічний опис цього
видання вміщено в „Літопису
Укр. Друку“, „Картковому
реперт.“ та інших покажчиках
Укр. Книжк. Палати.

СТЕП І СТЕП, ОДИН БЕЗ КРАЮ...

У вагоні безпосереднього сполучення Київ-Севастопіль невеличкий гурток нашої експедиції виглядає досить таки відокремлено й самотно серед хворих і відпочивальників, що поспішають до Криму.

Різні цілі, різні думки, різні й балачки... Вони—про температуру, про фунти, ліки, про доми відпочинку та санаторії; ми—про степові простори, птахів, звірів, гадів та комах.

Нетерпляче чекаємо того часу, коли можна буде вийти з поїзда й поринути в принадні незнані простори нашого приморського степу.

А поїзд тим часом, вирвавшись з київської куряви та спеки, перетинає невеличку смужку прикиївського полісся. Пробігають одна по одній знайомі дачні місцевості. На платформах поодинокі похмурі постаті запізнілих дачників: або відпустка припала на осінь, або з помешканням у Києві не гаразд.

За Фастовом починається лісостеп, з присадкуватими стіжками збіжжя, ожередами золотої соломи та синюватими стрічками лісу на обрії. На полях уже порожньо, а димарі цукроварень, зібравши навколо себе величезні валки підвід з буряком, у веселому гаморі готуються до виробництва.

Ми перетинаємо поперек мало не всю Україну. За Знаменкою на полях з'являються лани кукурудзи та соняшника, а на станціях гори кавунів та динь: щодалі більше, щодалі дешевше.

В одному селі—радіо. На школі стремить висока антена, а другий кінець дроту на церковній бані зав'язано. На дзвіниці незабаром, мабуть, не буде вже дзвонів, в церкві десьто буде кіно чи клуб, а баня теж до чогось придатна. Хай під-

тримує дріт антени, хай хоч тут допоможе селу,—новому селу, що виростає над старими злиднями та темрявою, допоможе зв'язатися через повітря з усім світом.

Ось промайнули комини Кам'янського, величні, грандіозні домни Дніпропетровського.

Синельнікове... А ось і Запоріжжя, майбутній Електропіль, енергетично-індустріальний вузол нової соціалістичної України.

За Запоріжжям уже справжній степ. Він розкинувся, розіслався—рівний—до обр'ю обабіч залізниці. Тільки шляхи, також рівні й широкі, позначаються на ньому стовпами куряви, де їдуть вози. Села трапляються тут зрідка, по крутих балках, де ще зеленіють дерева і виблискує вода.

Степ дуже бідний на воду. Під загрозою щорічної посухи стоїть він і чекає, доки тріпне ним могутня реконструкція, доки зросить його цілюща дніпрова вода, пущена могутніми двигунами Дніпрельстану. Степ бідний на воду, зате в степу ніщо не затримує буйних подихів вітру. І через те степові села завжди оточені цілою чередою кремезних лапятих вітряків.

Темної зоряної ночі наша експедиція вийшла з поїзда на невеличкій станції Новоолексіївці, щоб завтра ранком вирушити до Чапель (Асканії),—найближчої мети нашої подорожі. Ми опинилися в справжнім степу, що простягся

—аж до моря берегів.

У дальших наших подорожах ми перерізали південну частину українського степу поперек—від Кримської залізниці до Дніпра, від станції Новоолексіївки та Кахівки.

Це той степ, що з давніх давен був тимчасовим притулком для кочовиків—від печенігів до ногайських татарів, був великим битим шляхом через Каспійські ворота—з Азії в Європу.

З давніх давен по цих степах точились криваві бійки, лилася кров, тупотіли коні, стогнали бранці й бранки. Тепер згадкою про ті стародавні часи стоять по степу великі й округлі німі могили. В східній частині цього степу, де є виходи на поверхню ґрунту каменя вапняка,—на могилах стоять сутулі кам'яні баби. Вік віків, сонце та вітер, дощі й морози стерли,

зім'яли їхні пласкати постаті. Верхи деяких могил уже розкопані: видно працювали вже й тут наші допитливі археологи.

А поруч із ними—багато нових, свіжих могил—слідів недавнього панування й лютування денікінщини, махнівщини, врангелівщини,—це красномовні пам'ятки недавньої героїчної боротьби, криваві шаблі до нового життя...

Красу й принади цього степу оспівано в піснях і думках козацьких. Про степ український багато писали й пишуть давні й новітні письменники. Степ—постійне тло ранніх оповідань Винниченкових; чарівним пахощам степового «євшанузілля» віддав замолоду данину й Микола Вороний. Чернявський теж захоплювався неосяжними просторами українських степів і грізними звуками степової бурі; композитор Степовий втілює вірш Чернявського в могутню блискучу мелодію, яку часто переказує киянам соковитим басом співак Михайло Донець.

Ці думки, а також багато інших, роїлися в моїй голові вересневого холоднуватого росяного ранку, коли дужий асканівський авто, вщерть набитий людьми і пакунками, швидко залишивши позаду невеличку Новоолексіївку, прорізав степові простори.

Ми—серед степу... Степ—це передусім з погляду горожанина—колосальні віддалення. Ніде в інших краях, так як у степу, не відчувається потреба в автотранспорті, щоб зробити тут життя, побут, працю культурнішими, інтенсивнішими. Степ уже знає переможний грюкіт і корисну силу тракторів. Незабаром, коли запрацюють на повний хід наші велетні—тракторні заводи, степ першим вимагатиме їх у величезній кількості. Машинотракторні станції, що розгортаються і працюють у степу, тільки перші піонери механізованого й тракторизованого степу, що буде незабаром.

А за тракторами повинні прийти й незабаром придуть у степ авта. Безмежні степові обрії, величезні степові віддалення, нетерпляче чекають на них. Бо тільки швидкі, дужі авта допоможуть у потрібних нам темпах розбуркати й відживити цей багатющий, але такий сонний, нерухливий край.

А покищо авто в степу ще велика новина, це один з яскравіших проявів нової радянської культури. На другому бігуні протистойть автові віковичний звичайний тубільний засіб пересування степу—«можара», величезний—довгий, широкий і високий віз. Навантажена над усяку міру збіжжям чи соломою, можара більше скидається на «огрядний двоверховий будинок, ніж на засіб пересування. Можара й авто—це старе й нове в степу.

Правда, що в степу коні всюди добрі—расові, високі, в гарному тілі; вони аж виблискують на сонці своїми чистими, здебільшого гнідими боками. Добрий, хазяйновито триманий молодняк теж зразу кидається в вічі. Степовик кохається в доброму коневі й дбайливо плекає його. Степ—це безперечно головний осередок для розвитку українського коня. Таких коней, звичайних для степу, ні в поліссі ні в лісостепу в селянському господарстві ви майже не побачите.

Але найкращий кінь—не конкурент автові. А особливо в степу, де шлях—це один рівний безконечний стіл, де авто без усяких перешкод і небезпеки йде найбільшою швидкістю. Авто в степу не знає на шляху кутів та поворотів: цілиною, незайманим степом женеться він навпростець у тім напрямку, що йому потрібний.

Важко уявити собі, яка доля чекає коня в нашім степу. Сьогоднішні темпи тракторизації й колективізації повинні швидко знецінити доброго степового коня, як робочу худобу. Залишиться, мабуть, кінь високої якості, расовий рисак, потрібний для нашої армії.

Заповідник Чаплі прекрасно довів власною практикою колосальну вагу авто в степу. Чаплі загубилися серед степу: на віддалі сімдесят верстов від залізничної станції, за п'ятдесят з лишком верстов від Кахівки (на Дніпрі). Це ж сімдесят і п'ятдесят верстов від найближчого культурного осередку, від телеграфного й телефонного зв'язку з цілим світом. Сімдесят верстов степу... Руки опускаються, коли уявиш собі становище культурної людини в такому далекому ведмежому закуткові. Але заповідник завів цілий автомобільний парк, заповідник зв'язався телефоном з найближчими культурними осередками—

і становище різко змінилося. Півтори—дві години автом—і ви на залізниці; розмова телефоном чи передана телефоном телеграма в Харків, Москву, Київ—це вже задовольить і вибагливого. Ті ж такі величезні віддалення залишилися, але ви їх не відчуваєте. І гордо поглядаєте з авта на жокару, навіть запряжену добрими степовими кіньми.

Треба сказати, що автомобіль і нові телефонні стовпи з дротом у безмежнім незайманім степу, на тлі могил та тирси, виглядають ніби якийсь анахронізм, але ж все наше життя і не тільки в степу, повне таких анахронізмів, бо вся країна велетенським темпом перебудовується, перетворюється на індустріально-аграрну, стає на здорові міцні металеві підвалини. Отож—найбільше дайте нам таких анахронізмів...

Сонце вже зійшло й починає пригрівати. Ми серед степу. Що ж то за степ, який він?

Жовті, погорілі посушливого літа трави, жовті рідкуваті стерні. Цього року в степу весна й літо були посушливі—і хліба, і сіна через те вродило мало.

На могилах, мов стовпці, не рухаючись, сидять і пильно дивляться в далечінь степові орли. Це останні могиляки старого степу, бо орли вимирають. Орел будує гніздо й виводить орлят у буйній гушавині степових трав, і виводить досить пізно. Коли косять степ, або збирають хліб, орлята ще молоді, ще не літають, і їх без жалю нищать. Через те орел поступається перед людиною, і колонізація степу, заорювання незайманних його просторів це смерть для степового орла.

Багато звірів та тварин винищила людина, опановуючи степові простори. Років 30—40 тому в степу забили останнього тарпана—дикого коня. А колись у високій степовій траві вони випасалися великими табунами. Ще раніше загинув могутній бик—тур. У наших літописах розповідається, як Володимир Мономах полював на тура поблизу Києва. Поступаючись перед людською лавою, одходив тур на південь у степи, а років із 300 тому загинув назавжди—жодного в світі не залишилось. Так саме загинули в степу сайгаки, олені, байбаки. Дещо робить, щоб відродити і врятувати колишніх степових мешканців, наш заповідник.

А покищо нас у степу зустрічають дрібні хижі птахи—луні, боривітри. Степові жайворонки перелякано зриваються при шляху, здіймаються в небо й співають своєрідної мелодійної пісні. У віддалі гордо походжають табуни срібно-попелястих дров. Це птахи дуже обережні; вони гніздують у пашні, але виводять малечу до жнив: через те то людність їм не загрожує.

Порожньо, безлюдно в степу. Тільки зрідка на обрії маячить дві-три хати, без зелені, без кущів—це хутори.

Вже добре пригріло сонце і здивувало нас характерною степовою оманю—маревом. Раптом скирти сіна на обрії чогось затремтіли, захиталися, неначе піднеслися вгору, збільшилися... Між ними й нами заграла, понеслася в далечінь прозорими чистими хвилями блакитна вода, немов широка річка чи озеро. Так і потягло в ту принадну блакить, обмитися, впірнути, поплисти, освіжити й розім'яти стомлене тіло.

Це те саме марево, що дурить у пустелях стомлених мандрівників привидами оаз, пальм, відпочинку, води та прохолоди. Коли сонце добре припекло, то ми побачили на посухлих стернях та травах цілі моря; здавалося, що автові й виїхати нікуди.

Потім у Чаплях нам розповіли кумедну пригоду з гуртком довірливих екскурсантів. Находившись до півдня по гарячому сухому степу й побачивши вперше мінливу блакить марева, вони, скинувши сорочки й роззувшись, побігли купатися. Добре пробігалися—та даремно. Взагалі в степу, ба навіть у Чаплях, викупатися так, як ми це розуміємо, річ неможлива. Бо степ—

Без озер, річок, без гаю.
Тільки з купами стогів.

А важко в степу без води подорожньому. Ніде не сховатися від жахливої степової спеки. На шляху за кожним возом, а особливо за автом устають високі, густі хмари масного пилу, що сідає на вас міцним липким шаром, затрущує очі, забиває ніс, горло, легені. Коли ми приїхали до Чапель і поглянули одне на одного, то тільки плечима здвигали: замість живих людей, дуже між собою не схожих, стояв один якийсь чорний і страшний многоликий «сатана в бочці» з блискучими очима...

Перша зупинка наша була в селі Новотроїцькому. Тут більшість назв сел усе починається з «ново»; пересельці, з любови до залишених рідних країн попривозили з собою назви сел своєї батьківщини, з додатком того «ново»... І тепер ви натрапляєте на—Ново-Іванівку, Ново-Михайлівку, Ново-Троїцьке.

На майдані, проти церкви, де ми зупинилися, швидко зібралася юрба люду, малих і дорослих. Після перших хвилин взаємного оглядання й ніякого мовчання, ламається раптом лід умовности,—починаються запитання, балачки. Не дивно, що розмови швидко переходять на господарчі найболючіші справи. У розмовах ведуть перед два пересельці: один похмурий, песимистичної вдачі, з Сосницького повіту; другий—смуглявий, живий, веселий з під Таращі; обидва нарікають на умови тутешнього рільництва.

— Земля тут, що й казати, дуже добра, дуже родюча. Якщо перепадають дощі, то хліба вродить такого, що там у нас на Україні й не чув. Та дощі тут щось не хочуть перепадати...

— Отак,—ходять хмари, ходять, здається от-от випаде й дощ. А потім і розійдуться без пуття: от у мене, приміром, цього року земля була в семи полях, але на жодному й краплі дощу за всю весну не випало. Так хліб і погорів...

А висновки з цього вони обидва роблять не однакові.

Песимістичний соснівчанин розгубився і втрачає надію стати на ноги, як слід, загосподарювати. Безнадійно крутить головою і скіглить:

— Здохнути треба якнайшвидше в цім степу...

Колектива він боїться; машинотракторна станція здається йому якимись незрозумілими хитрощами.

А енергійний дядько таращанський уже митикує, вже рештується пристосуватися до тутешніх умов, уже давненько думає про колектив та про нові умови господарювання:

— Землі тут «хватає»... Можна трохи хліба сіяти, але, головне, треба переходити на вівчарство.

Старі пересельці в більшості вже залишили невдалі спроби запровадити в нових умовах привезені з батьківщини способи господарювання. Почалось масове тяження до колективізації.

Колективи ж бо навколо дістають від держави допомогу, дістають расових плідників і плекають дуже вигідну м'ясо-вовняну вівцю. На м'ясо й на вовну ціна добра—справа себе цілком виправдує.

І таращанець, очевидно, добре обізнавшись з новітніми плянами, цілком упевнено говорить:

— Байдуже... побідуємо ще рік, а там покаже себе вівчарство. З вівчарства тут проживемо добре.

З його переконаних слів, з бадьорої посмішки ясно, що він справді незабаром стане в лави піонерів нового культурного господарювання, що на таких, як він,—енергійних, упертих, завзятих,—нащ новий степ швидко ростиме й розвиватиметься.

Сумний вигляд має степове село на наше незвичке око. Хати з «калибу»—глиняного кирпича; глиняно-солом'яні стріхи і тільки часами зрідка кидаються в вічі шахівниці різнокольорової черепиці та шіферу замість стріх. Тут немає дерев'яного матеріялу, а приставляти здалека дуже дорого коштує. Через те і паркани тут з калибу, а коло хатів та повіток стосами, як цегла коло будівель, стоять «кирпичі» кізяка, майбутнього зимового палива.

А хто не спромігся на глиняний паркан та не запас кізяка, щоб палити зимою, той просто загородився «кураєм», сухою рослиною, що зветься в нас «перекоти-поле». Цим кураєвим парканом він взимку і палитиме, не боючись залишити до весни садибу без паркана. Кураю в степу теж «хватає», і степове село його цілком використовує.

Коло хатів подекуди ростуть дерева,—але що то за нужденні дерева... Це виключно біла акація. На що вже вона не вибаглива рослина, на що вже вона не боїться посухи, але й їй тут доводиться не з медом. Стовбури і гілля, покручені від посухи й зимової негоди, як кістляві руки в каліки, листя пожовкло. Видно, що росте дерево в великих муках, а дуже посушливими роками, казали нам, і зовсім засихає.

Дуже, дуже зрідка трапляються в садибах поодинокі садові дерева, здебільшого вишні. Переселець із півночі привіз з собою любов до «садка вишневого коло хати», але садок той тут дуже важко виплекати. Ще одне характерне для садиби

в степовому селі. В кожному дворі збудовано на літо кухню: піч, ба навіть плитку з комином. Неначе на дачах під Києвом— у Боярці чи Ірпені. Це літня спека степова виганяє жінок з хатів куховарити на повітря.

Стоять і тут по селах наші знайомі—вітряки. Але й вони не такі в степу, як у нас. Бурхливих подихів степового вітру ніщо не спиняє. Він тут не боїться затишків, і через те вітряки тут не такі високі, як у нас, і стоять не на горбах за селом, а часто на майдані серед села. Вітер і тут їх добре крутить.

Мандруючи далі степом, побачили ми над шляхом щось незвичайне, неначе табір циганський. Ба ні, то зародок майбутнього нового селища—колектива. Це нові пересельці тільки но осідають на нових землях: побудували землянки й заходилися господарювати. Землянки низенькі, вбогі, з невеличкими вікнами, збудовані нашвидку. Та байдуже—це на короткий час. Незабаром стануть тут на їх місці нові колективні будівлі—спільні житла для людей, великі стайні та хліви для худоби.

Пересельцям, після лютої земельної тісноти правобережного лісостепу, голова паморочиться від безмежності степових просторів. Але свідомости вони ні на хвилину не втрачають, цупко беруться за нову землю, корінням вростають в неї. Коло землянок стоять новенькі машини, ходить худоба, невеличкі отари овець, бігає птиця. Привезли з далекої півночі навіть сторожів майбутнього скарбу—лютих-прелютих псів...

А на нивах поблизу гордовито й впевнено посуваються поруч чотири трактори, розтинаючи плугами степову цілину, а за плугами рівно скородять борони. Передній тракторист, молодий та веселий, аж очманів від сонця, вітру, від сміливої ходи трактора, а найбільше—від тих блискучих перспектив, що встають йому перед очима серед голого, досі безлюдного степу. Нові пересельці добре знають чого їм треба, а раз знають, то й дійдуть мети...

Привіт вам, найновіші колонізатори порожніх степових просторів, піонери нового господарства й нового життя на цих старих, багатющих, степових перелогах.

Ось ми в суцільному великому масиві тирсового степу. Ковил росте в степу з весни, використовуючи весняні води, а

тирса, стара степова тирса розвивається восени, живлячись вогкістю літніх дощів. Тепер вона в повному розквіті—під буйним степовим вітром виблискує проти сонця хвилями срібла й золота. Ніби якийсь недбайливий господар із Шовкотресту розкидав по степу величезні шматки своєї барвистої продукції, і вона вбирає в себе наші чужі здивовані очі. Тільки подекуди з тирсових хвиль виглядає кермек (солянка), червонувата рослина, що проростає на солонцях, де сіль виходить на поверхню землі. Недавно виявлено, що цей кермек дуже корисна річ для чинбарства. Ну, і гаразд. В радянській країні ніщо не повинно пропадати даремно. Використаємо й кермек, коли він на щось придатний.

Ми старанно сходили й допитливо вивчали південний степ, займаний і цілинний, зарослий і голий. І ми знаємо деякі його властивості, його ознаки, його красу, його мешканців.

Ґрунти в степу не однакові; поруч з черноземлею є чимало і солонців. І досить поглянути на рослинність, щоб впізнати, де солонці, а де черноземля. Більшу частину року, в степу переважають сіруваті кольори. І звірина, і птахи, і тварини через те здебільшого одягнені в цей захисний колір, щоб зручніше ховатися від ворогів. Із звірів—лис, із птахів—орел не мають серед звірини ворогів, і тому дозволяють собі розкіш—мати барвистіше убрання. Серед комах тільки отруйні здалека позначаються різними барвистими фарбами; на них бо ніхто не полакомиться.

Степові орли, мов літаки, рівно плывуть у повітрі над степом, або сидять на стіжках сіна, чи на могилах. Орли—могильники улаштовують в степу свої церемонні засідання, немов у палаті лордів. Коли йдете по степових травах, з-під ніг ваших несподіванно пориваються цілі табуни швидких степових зайців. У тирсовім степу зайці вибивають собі стежки, зовсім, як люди, щоб не зарощуватися, ідучи тирсою. Хитрі лиси обережно ходять степом навколо заповідника. Ходять і з заздрістю поглядають на принадні парки, де така сила смачного й ще необережного птаства. Поглядають, але наблизитися бояться, добре знаючи страшну загрозу вогненного оліва з рушниць пильної охорони заповідника.

Жила колись в степу невеличка тваринка—байбак, тваринка зовсім нешкідлива, а користи з неї було гарне хутро, що його вживали на облямівку кожухів. Була ще з байбака й інша користь. Виконував він у степу скромну ролю, хоч і несвідомого, але впертого меліоратора: копаючи норку на солонцях, він переміщував шари ґрунту так, що з солонця утворювався ґрунт, дуже схожий до чорноземель. Та байбак вимер в українським степу; як спомин про нього, залишилися тільки невеличкі бугри розкопаної землі—його колишні норки—байбаковини. Вивчаючи степ, ви часто на них натрапите. А коли йтимете степом поблизу заповідника, то часто-густо з-під невеличкого кущика з грюкотом вилетить яскраво-пофарбований фазан, злякає вас і полетить низько над землею характерним довгохвостим силуетом.

Але дивіться добре під ноги, мандруючи степом, щоб не наступити на гадюку. Вона ліниво гріється на сонці, але раптом укусить, коли ви її зачепите. Гадюк у степу сила силенна. Від гадючого яду людина довго й тяжко хворіє, часами сліпне, часами її розбиває параліч.

Худоба ж, особливо дрібна,—вівці,—розпухає і гине.

Багато цікавого дає дослідникові цей чарівний, дикий, цілинний степ,—цікавого і нового.

А навколо миготять виблискують марева, мовчки плескаються в соняшнім промінні його чарівні неприступні хвилі. Здається, що опинився на якомусь зачарованому острові, і не виберешся з нього.

Але авто не знає чарів, не боїться зачарованих островів. Із свистом рве він повітря, здіймає під нами й за нами хмари куряви, залишає позаду Дорнбург, одну з економій державного заповідника, де скупчено зернову продукцію господарства, і простує далі степом до самого заповідника.

І ще степ і степ. А он у далечині, серед голого степу, розкривається привітна зелень садків і парків, майорить вежа водогону, обросла диким виноградом з червоним прапором на щоглі; навколо біліють чисті чепурні будівлі, простяглася довга вулиця селища, а за нею по обидва боки—садки.

Поминувши декілька можар, ми в'їздимо на вулицю. Ми в Чаплях.

Заповідник лежить у центрі південного українського степу. Чаплі можна зрозуміти тільки на тлі цих величезних степових просторів та й ці простори зрозуміти можна, як слід, тільки тоді, коли обізнаєшся з заповідником.

Отож—ходімо вивчати Чаплі.

У ЧАПЛЯХ.

(Державний степовий заповідник, кол. «Асканія Нова»).

«Асканія Нова» на європейця
справляє не менше враження, як
подорож за океан, у другу частину
світу».

Проф. Гекк, директор берлін-
ського зоосаду.

Після двогодинної невпинної їзди автом, коли очі ваші стомилися від безмежних степових просторів, коли вас обвіяли теплі ласкаві хвилі суховія й щедро вкрив чорний степовий пил, в далечині верстов за 10—15, з'являється Асканія.

Той, хто вперше їде до заповідника й нетерпляче чекає його побачити, розчаровується:

«Якийсь невеличкий лісок на обрії... і більше нічого... Замість тих див і чудес, про які чув і читав».

Лісок збільшується. Вже здалеку видно, що навколо цього зеленого острова швидким пульсом (швидким, як на степовий темп) б'є життя.

Метушаться, працюють люди, видно великі отари овець, худоби. Навіть флегматичні степові можари рухаються швидше, як звичайно.

Серед зелені стремить висока кругла вежа заповідникового водогону з парашетом і тонкою стрункою щоглою. З парашету вдень і вночі пильно оглядає степ вартовий—чи не промайне, бува, десь смужка диму, чи не спалахне полум'я,—ознака страшного ворога—степової пожежі.

А з вершечка щогли вночі привітно світить далеко в степ електричний лихтар, який тут з пошаною звать «маяком».

Ліворуч—лікарня й кирха, перетворена на кіно, вітряк, цегельня... Праворуч—чепурні чистенькі будиночки, яких багато бувало по старих великих маєтках. За будинками—дерева.

Ще один крутий поворот—і авто зупиняється на широкій довгій вулиці з будинками обабіч. Всі вони на один лад: білі, чисті, високі, з характерними, крутими черепичними дахами. І повз них рядами—та ж таки біла акація, жовтолиста, зачу-вріла.

— Так, так. Я вже справді не раз бачив і такі вулиці, і такі будинки,—геть усе: колись по старих маєтках, і недавно—по радгоспах.

Але киньте ваші безпідставні сумніви й упередження, скеп-тичні мандрівники з далекого міста!

Киньте, бо ви ще нічого не бачили, нічого не знаєте!

Щира культурна гостинність і зразковий порядок вражають у Чаплях з першого ж кроку. Від пристойних, чистих, світлих кімнат екскурсійного дому, де, весь час міняючись, товчуться різні люди з різних закутків Союзу, починається це вражіння—і не залишає вас до кінця.

Професори й студенти, дослідники й школяри, художники й репортери, не кажучи вже про силу силенну масових робіт-ничих, селянських та червоноармійських екскурсій,—всі здобу-вають у заповіднику не тільки вщерть нових вражінь, не тільки знаходять матеріяли для наукової роботи, а й сприятливі умови, щоб жити, обдивлятися, вивчати й працювати. Щодня привозить автобус з вокзалу нових відвідувачів і відвозить старих; щодня тачанки й можари, вщерть навантажені екскурсантами, виїзять у степ на досліди. І скільки захоплених розмов, скільки блис-кучих здивованих очей, ба навіть ахів та охів—в гуртках ек-пансивної молоді.

Свої культурно—просвітні завдання заповідник виконує добре, і в цьому його велика заслуга.

Ми не екскурсанти, і через те у нас немає жодного пляну, жодної системи. Кожний робить, що хоче, іде, куди хоче... Цілковита воля...

Ходімо в зоопарк—тихо, поволі, без розмов, без галасу. Тоді ми побачимо його в усій красі.

Чепурно прибрані алеї густого парку, плутані лабиринтом, ведуть до ставка. У найбільшу спеку тут холодок і затінок,

вершини старих дерев переплелися листям і соняшний промінь падає на стежки строкатими плямами, ніби продершись через густе мереживо. Поміж алеями—канави з чистою прозорою асканійською водою, а по канавах гуртками плавають спокійні нелякані качки. Не хатні качки, а звичайнісенькі крижні. Це здебільшого, як і ми, тимчасові мешканці заповідника, невідомі екскурсанти великої подорожі з півночі на південь. Ставки заповідника для них—тільки станція, тимчасовий відпочинок. Але тут їх ніхто не турбує, і поживши в заповіднику деякий час, вони скидаються скоріше на звичайних хатніх качок десь у селі на ставку, ніж на дику, обережну птицю.

Надвечір по алеях спокійно й поважно мандрують зайці—теж звичайні, дикі. Он охайний заяць чи зайчиха посеред алеї старанно робить свій вечірній туалет. Вони зійдуть з дороги перед вами, щоб зараз же після вас знову вийти на алею й далі чистити лапою за вухом, чи розчісувати вуса.

Густе мереживо паркового листя прорізає соняшний промінь. Він потрапляє в найзатишніші закутки. Під сонячним промінням найвибагливішими комбінаціями барвистих колірив виблискують екзотичні фазани різних видів, а серед них найкращі—сріблясті й золотисті. Колись у заповіднику жило кільканадцять видів фазанів, але вони так переплутались і перепарувались між собою, що утворили якусь невиразну мішанину, серед якої тільки сріблястого й золотистого напевно розпізнають. Фазанів взагалі багато в заповіднику, і через те вони вилітають у степ, де часто потрапляють на зуби хитрому лисові. А весною, коли час гніздуватися, в зоопарку відбуваються бої не на життя, а на смерть, за кожне затишне містечко для гнізда. Найлютіші вороги фазана це їжак та сорока: вони безжалісно випивають фазанячі яйця і, коли б за цим не стежили й з ними уперто не боролися, їжаки з сороками швидко винищили б пишний рід фазанячий.

Дика коза тихо переходить вашу стежку; здалеку якимсь дияволом бородатим перестрибне через алею тур і зникне, як мара, в кущах. У той же час на гиллі, в листі метушиться й шебече незлічене, різноманітне, дрібне птаство.

Подібного вражіння не дає жоден зоологічний парк.

Бо навіть у найкращому з них тварина—в'язень, а тут усі вони вільні громадяни: геть і ті, що живуть у вольєрах, почувують себе вільно. Навіть жартуючи, ніхто не лякає в заповіднику ні звіря, ні птиці, і дика тварина тут,—ба, на жаль, тільки тут,—чує в людині друга. І цим насамперед цілком паралізується гостра мислівська жадоба стріляти, бо втрачається основний живчик кожного полювання—труднощі добути дичину. Не піднялася б рука стріляти там, де навіть полохливий заєць дивиться на вас по-приятельському, з довір'ям.

Але часами в зоопарку чути поодинокі постріли. Почувши постріли, шепніть «вічну пам'ять» хижакові, що спробував

Білорожеві флямінго ходять по міліні.

тут крадькома поживитися. Такий сміливий ласун неодмінно натрапить на зіркового доглядача Енгеля, що завжди тут у парку понад ставком з люлькою в зубах. Здебільшого він сидить з вудкою на березі, а в нього під рукою рушниця. Енгель має понад шістьдесят років, гостре око й тверду, певну руку: його стара латана рушниця не знає промаху.

Вся краса зоопарку виявляється тільки тоді, коли перед вами розкривається ставок з його островами й берегами, збудованими так чудово й різноманітно, що кожна птиця знайде тут місце для гнізда і для відпочинку по своїй вдачі.

А птиці тут сила силенна... І звідкіля тільки не зібрано її на ці ставки? Білорожеві флямінго на високих тонких ногах поволі ходять по міліні й длубають дзьобами в воді і в болоті. Часами вони розкривають крила й на тлі зеленого парку полу-

м'ям горять їхні рожеві груди. Лебеді, гуси різних кольорів і видів, від південних до північних, качки, норці, лиски, курочки. Все це величезне пташине суспільство живе своїм надзвичайно цікавим життям: плодиться, росте, живиться й бореться за свою частку місця під сонцем.

Це вільне життя, що його ніхто не порушує, дає величезний, новий, невиданий досі матеріал для дослідника, спостерігача, а звичайна людина, озброївшись біноклем та фотоапаратом, може годинами з захопленням вдивлятися в побут цього інтернаціонального суспільства, де поруч з мешканцями європейської частини СРСР живуть численні представники обох Америк, Азії, Африки, Австралії.

Перші зорові й слухові враження зразу бувають хаотичні. Від складних гам і звукових мелодій, від барвистого збориська кольорів нова людина зразу тетеріє, і тільки згодом око й вухо виділяють найбарвистіших і голосистих: різнокольорових нільських гусей, білощоких гусарок і жовтуваточервоних огарів з ніжними й голосними криками, як звук річка.

Зоопарк—це пташине царство. Тут сотні птиці розкошують, плавають, літають, сваряться й у кумедних позах сплять на воді й по берегах.

Ось група струнких степових журавлів, завжди спокійних поміркованих, чогось стривожилася, схвильовано поглядає вгору. В чім річ?

Ага, все зрозуміло... Он високо, в безхмарному синьому небі, ключем простягся «чорний шнур» журавлиний:

— «Чуеш: кру-кру-кру»...

Це сумне «кру» ледве чутно з височини, але воно, очевидно, дуже схвильовало степових мандрівників: вони довго ще поглядають у слід ключеві, хоч його не видно вже й не чути.

Ця хвилина журби й суму швидко тоне в живому гаморі заклопотаного птаства. Життя кипить...

Місячної ночі стихає на ставку: спить птаство, одні невгамовні огарі трублять інколи—дзвінко й мелодійно. Але тепер, восени, цей тихий сон часто порушують табуни перелітної птиці, що з шумом, свистом і криком сідають тут на підпочинок. Здіймається галас, метушня, вереск на добрих півгодини. А потім

знову—тиша. Далекі подорожні, потиснувши тубільців, знайшли собі притулок, відпочинок, а завтра ранком знайдуть і харчі. Птахів тут добре годують...

Уночі, коли все втихомириться в Чаплях, нічну тишу порушує тільки стук моторів, що дають заповідникові світло й воду.

Що й казати... приємно довгого осіннього вечора, коли в степу вітри свищать, сидіти в теплій хаті, коло електричної лампи, за якоюсь культурною роботою. Електрика—це невід'ємна частина всіх наших культурних осередків, всього культурного життя.

Але хоч як важливо мати електрику, вода для заповідника важить багато більше. Без води загинув би і тваринний, і рослинний світ Чаплів. Із артезійських колодязів смоками подається для потреб заповідника приблизно 40 мільйонів відер води на рік, і тільки десяту частину цього віддають на потреби суто-господарчі; решта йде на зрошування садів, парків і ставків.

Через те то вся система водогону і зокрема водогонна вежа правдиво визнається за «серце» заповідника. Коли це серце в посуху 1921 року перестало було на короткий час рухатися, то це завдало заповідникові більше шкоди, ніж усі жакливі пертурбації за громадянської війни. Через брак палива припинилася була робота водогону, почали висихати ставки, а через те—гинути тварини й птахи, засихати дерева. У ботанічному саду ще й досі видно жертви тої страшної посухи, порожні місця або молоді паростки, де колись були старі, хороші дерева. Героїчні зусилля українського Наркомзему забезпечили заповідник антрацитом. Тоді знову запрацювало серце і почало відроджуватися життя. Тепер це серце пульсує цілком нормально.

Від ставка сходимо на вишку, і перед нами нові чуда заповідника. В прекрасній дротяній загороді, площею коло ста гектарів, кілька десятків різноманітних копитних тварин: лам, маралів, оленів, гну, ланів, антилоп. І вся ця рогата й безрога компанія ходить здебільшого родинами з маленькими дітьми, ходить, як на волі, пасеться, годується коло жолобів, п'є воду з спеціально влаштованого озера, лежить і стоїть оригінальними мальовничими групами.

А ще далі, вже зовсім у відкритім степу, без жодних загорож, пасуться зебри, яки, олені. Зовсім, як звичайна худоба. А окремо разом з худобою, з сірими круторогими українськими волами і коровами, нечисленними останніми нащадками старих чумацьких корів та волів,—ходять великі, темні, неначе мітичні постаті—зубри, бізони й гібриди зубрів, бізонів і рогатої худоби.

На що дивитися, чому віддати увагу? Чи масивним, неначе з якогось чорного мармуру висіченим зубрам і бізонам, чи смушастим рухливим зебрам... А он бородатий гну, на чолі цілого табунця, зустрівся коло жолоба з струсевим виводком. І старий гну, і старий струсь виявляють серйозні войовничі наміри. Але струсь перший кидається на гну, гонить його в степ, а за ним утікає й увесь табунець. І маленькі незграбні струсята безборонно живляться з жолоба після такої блискучої батькової перемоги.

І птиці, і ссавці в заповіднику дають силу нового, цікавого матеріалу для висновків наукових і практичних.

Деякі тварини, привезені в Чаплі з інших країн, у нових для них умовах можуть тільки жити, але не розмножуються. Флямінго прекрасно живуть в заповіднику, але не виявляють жодного наміру вити гнізда. Є думка, що для розмноження їм бракує солоної морської води, на якій вони живуть постійно у себе на батьківщині, але ця думка нічим не стверджена.

Інші виявляють інстинкт розмноження, несуться, але дуже погано сидять на яйцях. Серед цих треба згадати насамперед африканських струсів. Без втручання людини, без інкубатора, без пильного догляду, вони б не дали приплоду в заповіднику.

Але є багато таких, що живуть і плодяться в таврійському степу, як десь у себе на далекій батьківщині. Лама—дуже близька американська родичка верблюдів старого світу. Вона живе головне в Перу, в Південній Америці, де найкраще себе почуває на узгір'ях Кордільєрів. Не зважаючи на те, що лама гірська тварина, вона живе й плодиться в наших степах. Горбатий бик—зебу, що походить з Індії, але поширений і в Африці, як—тибецький бик, що живе на абсолютній височині 4000—6000 метрів,—обидва живуть і плодяться в заповіднику. Антилопи,

гарна й нільгав, походженням з передньої Індії, перша степова, друга переважно лісова; африканські антилопи куду та канна, всі вони акліматизувалися в заповіднику, а канна ще й особливо добре розмножується. Так саме добре живуть і плодяться кримські та манжурські олені, гривастий баран з північної Африки та нарешті муфльон, останній дикий баран, що досі зберігся в Європі. Муфльон, зокрема, цілком приручений в заповіднику: цілий табун муфльонів пасеться в степу за кілька кілометрів від оселі й сам без пастуха приходиться у заповідник на водопій.

Проблема акліматизації не вичерпується тільки но розмноженням. Поруч із цим стоїть питання—з одного боку—про строки розмноження, а з другого—про пристосування організму чужої тварини до змін кліматичних. З цього погляду досвід у заповідника багатий на надзвичайно цікаві факти. Деякі ссавці й птиці з південної півкулі землі, де літо буває тоді, коли в нас зима, весна,—коли в нас осінь,—дотримуються умов своєї батьківщини. Австралійський струсь—ему—кладає яйця в заповіднику зимою; африканський оленебик саме на нашу сувору зиму скидає свою зимову вовну й залишається в літньому вбранні. Цікаво, що ці звички виявляють і ті екземляри, що, народившись у заповіднику, нічого й не знають про свою батьківщину.

З другого боку, білохвостий гну, що ніколи не знав холоду на батьківщині, одягає в нас на зиму теплу вовну й тим захищає себе від морозу. Південно—американські струсі—нанду,—хоч і мешканці південної півкулі, цілком пристосувалися до наших умов, несуться весною й плодяться дуже добре.

Величезної ваги набирають в заповіднику досвіди з гібридацією. Були спроби—і цілком вдалі—добувати нащадків від зебри й коня. Від парування зебри з нашими кіньми в заповіднику був приплід, так звані, зеброїди, дуже добра робоча худоба, але цілком нездатна до розмноження.

Колись у таврійському степу жив дикий кінь тарпан, але його давно без жалю винищили. Щоб відродити в степу дикого коня, повернути йому його колишнього мешканця, з величезними труднощами в Джунгарській пустелі, схожій з умовами українських степів, добули іншого дикого коня, так званого коня Пржевальського. Дикі коні цілком пристосувалися до наших

природних умов, плодилися в нас, давали нащадків від схрещування з нашими звичайними, тутешніми кінями. Нащадки диких і наших коней також усі здатні до розмноження, дужі, витривалі, і можуть бути дуже корисною робочою худобою. На жаль тільки, ці нащадки всі загинули в руках білих за громадянської війни.

Сприятливі наслідки дало також парування звичайних овець з дикими—муфльонами; те ж саме маємо з різними видами оленів.

Але особливого значіння набуває парування зубрів і бізонів між собою і з сірою українською худобою. Заповідник у цій справі має багатющий матеріал і виключні можливості. Зубр теж колись жив у степах і зокрема в степах українських, але це було порівнюючи давно. Імперіялістична й громадянська війна призвела до того, що в цілому СРСР, за винятком Чаплів, не залишилося майже жодного зубра. І люди їх нищили, і сами вони через якісь причини вироджувалися, вимирали.

Восени 1927 року в заповіднику було три зубри, шість бізонів та тридцять чотири зубро-бізони з різним відсотком крові зубра й бізона. Зважаючи на величезну важливість збереження зубра, наукові робітники заповідника заходились відроджувати чистого зубра шляхом послідовного парування тварин мішаної крові (зубра бізона сіроукраїнської худоби) з чистим зубром. 1925 року заповідник дістав двох зубрів плідників: і почав цю роботу. Року 1926 був приплід, що мав уже три чверти крові зубра. Через чотири роки, коли цей приплід буде дорослий, тобто цього 1930 року, заповідник матиме від нього молодняк уже з $\frac{7}{8}$ крові зубра. Ці тварини вже матимуть цілковитий вигляд зубра, при чому домішування крові бізона та сірої худоби вже позитивно позначається на нащадках: вони здорові, життєздатні й плодючі.

Треба було б окремо й дуже багато говорити про цілинний степ заповідника. Шість тисяч десятин цілинного, ніколи не займаного, не ораного степу,—абсолютного заповідника,—це така величезна цінність, що переважає навіть зоопарк. Вивчити степ—це значить вивчитий розв'язати таємниці чорноземлі, а це має колосальне значіння не тільки наукове, а й цілком практичне.

Відомий дослідник українських степів, а зокрема заповідного степу в Чаплях, проф. Пачоський, що понад 25 років свого життя присвятив розв'язанню степової проблеми, каже, що все в заповіднику можна руками людськими відродити й відбудувати, за винятком цілинного степу, який всіляко треба зберігати.

Коли ширяться розорювання вільних земель, коли незаймані досі простори через економічні й соціальні причини йдуть під плуг і косу, вага цілинного степу збільшується; збільшується й тяження до нього наукових дослідників, хоч про асканійський цілинний степ написано вже цілі томи спеціальних праць.

Але сама можливість вивчити рослинне життя там, де на ньому зовсім не відбивається вплив людський, і далі принадна. І далі йде вивчення цілинного степу.

Власне кажучи, Чаплі являють собою комбінат, що складається з двох частин: наукової й господарчої. Основна думка законодавчих актів, що створили заповідник, полягає в тому, що господарча частина є базою для наукової роботи. Ми коротенько спробували визначити ті шляхи й напрямки, якими йде і йтиме ця наукова робота. Як і вся наша радянська наука, наукова робота заповідника скерована в практичний бік: вона мусить використати весь живий матеріал, що його зібрано з цілого світу, мусить вивчити умови при звичайня чужих тварин до нашого підсоння, способи змішування деяких тварин між собою, перетворення диких тварин на хатніх, щоб таким чином відшукати для людини найкращі способи господарювання взагалі, а в степу зокрема. В цій справі зроблено чимало, але весь величезний комплекс заповідника відкриває перед науково—дослідною думкою ще колосальні перспективи на багато років уперед.

Розгортається й господарство заповідника. Адже заповідникові належить величезна територія—42 тисячі гектарів. З цих величезних просторів на цілинний степ зоопарк та інші заклади наукового значіння припадає порівнюючи невеличка частина. Решта земель понад 30 тисяч гектарів—оті неосяжні простори степові—належать господарчій частині.

У степу дуже важкі умови господарювання. Зимою тут лютий холод та снігові замети, влітку страшенна спека та посуха. Через те рільництво в заповіднику розгортається порівнюючи повільно й є другорядною галуззю господарства. Року 1927 під посівами в заповіднику було щось із 8 тисяч гектарів, цього 1930 року засівна площа становитиме 10 тисяч гектарів—і далі збільшення засіву не піде. Серед культур на першому місці стоїть озима пшениця, при чому сіють переважно посухостійкі та морозостійкі гатунки, з ярих зернових культур на першому місці стоїть ячмінь, з просапних кукурудза та соняшник, і трави: люцерна й могар.

Що треба відзначити в роботі заповідника—це дуже цікаві й цінні спроби з новими культурами. Серед нових культур перше місце займає бавовняник. Спроби поширити бавовняну культуру в наших степах,—можна вже з певністю сказати,—дають добрі наслідки. Скоростиглі гатунки бавовняника цілком досягають у степу й дають прибутку карбованців із 80 на гектар. Добрі наслідки дають досліди з клішовиною, що з неї добувають рицинову олію. Клішовина дає пересічно 1,3 тонни на гектар. Переводять досліди ще з джутовою рослиною—кенафом, земляним горіхом, соєю тощо. Всі ці досліди мають на меті поширити в нас ті культури, що ми їх досі довозили з закордону.

Але центр господарчої ваги в Чаплях не рільництво, а вівчарство. Колишні власники маєтку Асканія Нова, в часи найбільшого розквіту вівчарства, мали на степах своїх чотириста тисяч овець. Але потім—поволі цю кількість зменшували. У 1917 році в Асканії було тільки понад 26 тисяч овець, а року 1921, після громадянської війни та посухи, залишалося овець тільки 4 з лишком тисячі, та й та невеличка отара була знесилена й виснажена.

Починаючи з цього року, вівчарство в Чаплях швидко відроджується: 1926 року вже с 12 тисяч овець, 1927—22 з половиною тисячі овець, а в 1929 році щось понад 30 тисяч штук. Найбільша кількість, що її можна мати тепер на землях заповідника,—це 40 тисяч, і ця кількість за нормальних умов має бути в 1935 році. Тоді на гектар землі припадатиме приблизно 1,5 вівці. Така кількість овець забезпечує нормальне віднов-

лення степової рослинності. Зважаючи ж на те, що господарство заповідника певну площу засіває кормовими травами на сіно, для такої кількості овець буде цілком забезпечено й потрібну кількість кормів.

Зрозуміла річ, що розвиток вівчарства полягає не тільки в збільшенні числа овець. Величезне значіння має і якість овець, їхня порода, бо від породи залежить та користь, що її вівця дає господарству. На шлях поліпшення якості овець господарство заповідника стало 1925 року. Відомий знавець скотарства, проф. Я. Ф. Іванов, 1925-го року став на чолі всієї науково—скотарської роботи в заповіднику. Щоб поліпшити склад отари, проф. Іванов купив у Сполучених Штатах Північної Америки 100 маток і 23 барани мериносів, так званих «рамбульє» і в Німеччині 10 баранів і 30 маток мериносів, так званих «прекосів». Обидва ці види мериносових овець дають дуже добру вовну, м'яку, тонку й довгу, так звану «камвольну», бо її розчісують гребінцями на спеціальних машинах (Kamm—гребінець, Wolle-овна). Крім того, американські й німецькі мериноси дають добре м'ясо. Ввесь напрямок вівчарства в заповіднику є продукція камвольної вовни; через те мериноси займають головне місце в отарі. Загалом американські мериноси дають щорічно вовни: баран—8—12 кгр., вівця 5—6 кгр. Минулого року в заповіднику кращі барани дали щось із 15 кгр., вівці—9,2 кгр. Отож якісний склад мериносової отари в заповіднику досить високий. Німецькі мериноси дають вовни трохи менше, якість її мало чим гірша за американську. Проте вони мають ті переваги, що швидко ростуть і добре акліматизуються в умовах нашого степу.

Серед овець, що дають добру вовну, схожу до мериносової, та добре м'ясо, слід згадати цигайських. Цю породу овець розводять на Балканах і в нас у Криму. Заповідник придбав у Криму 100 добрих маток і декілька баранів, щоб поширювати цигайських овець у степу, як вигідну породу, що здавна тут добре розводилася. Крім доброго м'яса та вовни, цигайська вівця дає добру шкіру, що з неї чинять так званий сап'ян; дає й молоко. Цигайські вівці були в степу колись поширені, але останніми часами ця порода дуже підупала. Тепер заповідник, з доручення

Українського Наркомзему, має на меті не тільки розводити цигайських овець у себе, а продавати плідників і маток високої якості селянству, щоб піднести їхнє вівчарство.

З тією ж такою метою—забезпечити селянське господарство вівцями м'ясо-вовняними, але з продукцією грубої вовни,—заповідник розводить овець волоських та чунтуків курдючних.

Волоська вівця дуже добре розводиться в селянському господарстві, витривала й невибаглива. Дає пересічно 3—4 кгр. грубої вовни, що йде на вовняні вироби та сукна, і смачне м'ясо. Чунтуки чи курдючні вівці теж дають грубої вовни 2—2¹/₂ кгр., добре м'ясо й сало. Курдючна вівця відкладає сало в подушки на стегна коло хвоста, що звать курдюками. В курдюках вівці збирають 4—5 кілограмів, а в кращих часом навіть до 12 кгр. сала. Вівці його використовують, як запас, коли доводиться голодувати. Заповідник має 250 голів волоських овець і 600 чунтуків. Така кількість дасть змогу поширювати в селянських господарствах корисних овець.

В українських степах здавна добре поширювалися молочно-смушкові вівці, зокрема каракулі та маличі. Заповідник знову відроджує цю галузь вівчарства. На батьківщині каракульської вівці—в Бухарі—придбали високої якості 40 маток і 52 барани, в Криму купили 50 маток сірих маличів. Каракулі дають чорну, маличі—сіру вовну, 4—5 кгр. на рік, і досить пожиточне молоко. Але головне, задля чого розводять цих овець,—смушки, себто шкіра, що її здирають з новороджених ягнят. Блискучі кучеряві чорні смушки каракульських овець коштують тепер дуже дорого. Так саме високо ціняться сірі смушки маличів.

Крім цього, заповідник придбав англійських м'ясних овець—щропширських, гемпширських та лінколнських, щоб спробувати розводити ці породи в степу, а також, па́руючи їх з іншими, одержати кращі нові типи овець, найкорисніших за степових умов.

Основний прибуток вівчарства в заповіднику—від продажу вовни. Отож стриження овець і готування вовни до продажу—це дуже важлива господарча робота. Деяких овець стрижуть двічі на рік, знавці цієї справи—стрижії—ножицями та спеціальними машинами. За стриження вівці платиться пересічно

5 коп. і дається харч. Руно, тобто ціла вовна з вівці на спеціальних решетах чиститься й пакується в великі мішки, вагою 150—240 кгр., при чому окремо пакують руна овець різної статі, віку, породи та гатунку.

Крім овець, в заповіднику розводять рогату худобу та свиней. З рогатої худоби відроджується стара сіра українська степова худоба, що раніше використовувалася тут, як робоча. Але вола в господарстві швидко заступає кінь, а також трактор і автомобіль. Молока сіра худоба дає мало. І через те виникає думка використати худобу, як м'ясну, шляхом парування її з скоростиглою м'ясною романьольською худобою, змінивши умови утримання й харчування її. Поруч з українською розводять у заповіднику червону німецьку молочну худобу. Червоні німецькі корови, расові й добре тримані, дають дуже багато молока: від 156 до 175 відер річно.

Біла англійська свиня, що її плекають у заповіднику, велика, швидкоросла; п'ятимісячні кнурці важать до 80 кілограмів, а річні підсвинки—160—162 кгр. Расові свині заповідника йдуть на продаж околицьньому селянству. За поросят уже платять по 70—75 крб. за штуку.

Уся згадана господарча робота в скотарстві вимагає серйозного наукового керівництва. Поліпшення складу овець, рогатої худоби та свиней різних порід, парування й виведення нових порід, способи годівлі, догляду тощо—все це вимагає попередньої наукової роботи. Так само потрібне наукове вивчення якості вовни різних овець, умови її поліпшення та інше. Всю цю наукову дослідну роботу переводить дослідна і племінна скотарська станція.

Тепер господарство заповідника в доброму стані. Величезні багатства державні можна бачити в степу в великих отарах мериносів, що ходять косяками під охороною чабанів та величезних лютих псів чабанських.

Не тільки багатства, а й чинники усупільнення сільського господарства—могутні колони тракторів орють степ та виконують силу работ в господарстві.

Величезні стіжки сіна—ґрунтові запаси на випадок всілякої несподіванки в степу; чудовий табун сірої української ху-

доби; расові білі англійські свині,—все це наслідки перших років мирного плянового господарювання в заповіднику.

Кілька днів перебування в заповіднику дали багатющий матеріал нашій експедиції, і керівник її, і всі учасники почували, що завдання виконали, бо придбали чимало різноманітного природничого матеріалу. А ще більше вражіннь, прекрасних

Чабан із другом-помічником.

незвичайних вражіннь залишив у нас цей оригінальний закуток, ця оаза серед степів таврійських, оаза з блискучим майбутнім.

Ця оаза має вже столітню історію.

Микола перший 1828 року дуже охоче подарував герцогові Ангальт-Кетенському 47 тисяч десятин землі для розвитку вівчарства й конярства. Але не пощастило чогось німецькому герцогові з вівцями в степах таврійських, і з 1856 року Чаплі, які герцог називав Асканія Нова на спомин про свій німецький маєток

Асканія,—переходять в руки багатого німця Файна, відомого в свої часи вівчаря. Про цього Файна до наших часів зберіглися анекдоти, ніби в нього більше було собак коло табунів овечих, ніж в інших вівчарів—овець. Коли ми згадаємо, що один час у нього було до 400 тисяч овець, то можна припустити, що ці анекдоти мають певну підставу.

Через одруження Файнів з Фальцями, Файни збільшили не тільки маєтки, а й своє прізвище й стали Фальц-Файни. Правда, що селяни так і не визнали цих комбінацій з прізвищами і завжди звали й ще досі звать Фальц—Файна Файном.

Останній Фальц-Файн і був фундатором заповідника. Людина з вищою природничою освітою, він захопився спробами повернути в степ його колишніх мешканців, а потім ідеями акліматизації та метизації, і витрачав багато коштів на цю справу. В архіві маєтку зберіглися матеріяли, що свідчать про величезну роботу, яку він провадив, щоб організувати свій зоопарк на зразок кращих закордонних зоопарків. Він уживав протягом декількох років просто таки героїчних зусиль, щоб добути диких коней Пржевальського з Джунгарської пустелі, він добував з Америки бізонів, з Африки антилоп, з середньо-азійських степів сайгака, щоб відродити в степу його колишню багату фауну. Та й без архіву видно, що Фальц-Файн робив усе неабияк, що це безперечно було людина талановита.

Чаплі притягають до себе силу силену наукових дослідників і митців різних галузів. Увечері, в столовці, серед робітників заповідника, за довгими столами ви зустрінете й відомого московського зоолога, і зоотехнічну експедицію українського Наркомзему, і дослідників ВУАН, і художників анімалістів ¹⁾, що малюють тут цілі прекрасні альбоми птахів і тварин асканійських, і нарешті цілу зграю фото-репортерів московських, харківських та інших газет.

Про Чаплі багато писано, багато говорено, але залишається ще говорити чимало. Одна героїчна історія боротьби за Заповідник в епоху громадянської війни—надзвичайно цікава сторінка. Тут проходили німці, деникинці, врангелівці, махновці

¹⁾ Художники, що малюють тварин.

і кожен з них намагався скористатися чимсь цікавим, незвичайним, або просто цінним із скарбів заповідника.

Німці перші завдали шкоди: вони забрали коней та з воєнної голодовки порізали всіх свиней. Деникинці й врангелівці нищили худобу без жалю й без пуття, та ще забрали з собою майже все, і те, що забрали, розгубили потім по дорозі. Довелося робітникам заповідника їздити аж у Крим, збирати розкидану всюди худобу. Махновцям дуже подобалися зеброїди і вони забрали їх разом з рештою коней, побили та поїли багато рідкосних і дуже цінних птахів у зоопарку. Взагалі на екзотичних птахів та тварин улаштовували безжалісні полювання в заповіднику, а деникинці намагалися вигнати весь зоопарк у степ. Окремі представники персоналу заповідника, ризкуючи життям, боронили ці цінності й зазнавали за те лиха.

Руйнування заповідника припинили тт. Ворошилов та Буденний. Зупинившись з своїм штабом у Чаплях, вони видали наказа про охорону всього майна й потім вдалися до Української Ради Народніх Комісарів та Наркомзему з пропозицією виголосити Чаплі заповідником.

Нова доба для Заповідника почалася 8 лютого 1921 року, коли Українська РНК видала декрет, за яким Чаплі (тоді ще Асканія) і 20 тисяч десятин землі було виголошено державним Заповідником, а через рік 8 березня 1922 року до Чаплів було прилучено ще 19.200 десятин—господарство Дорнбург. Таким чином, утворився єдиний масив загальною площею майже в 40 тисяч десятин, завдовжки 40, завширшки 18 верстов. З цього часу в Чаплях почалася нова доба мирного будівництва і наукового, і господарчого.

На сьогодні і наука, і господарство ще не розгорнулися на всю широчінь, але для розгортання роботи створено вже цілком реальні широкі перспективи. Творча робота перших років позначається блискучими наслідками. Для наукової роботи заповідника є безмежні можливості; чим скоріше їх використає наша наука, тим більше користи матиме наше господарство.

У полудень степовий й пекучий, коли на небі ні хмаринки, вирушали ми степом до Дніпра, до Кахівки.

Прекрасний «Пірс» в руках у досвідченого шофера т. Тарасова не їхав, а летів рівним степовим шляхом, оточений курявою та маревами, простуючи на північний захід.

Верблюд у запряжці.

На цій боці степу села вже чепурніші, вже є важкі чорні смуги нової свіжої ріллі. По селах молотьба, в степу орють тракторами, готуються до сівби, чекають першого дощу.

Хочеться неодмінно простежити той переходовий момент, коли кінчиться степ і почнеться пойма Дніпрова.

От раптом, нічого не помічаючи оком, ви відчули, як авто пішов з степової рівнини вниз на схил. Ще трохи—і перед вами село, в якому більше вже зелені—садків, кущів, куди розкішніших ніж ті, що позаду.

Ще й ще степовий ландшафт; ще й ще дурить вас марево й вкриває степовий пил.

А ось раптом—перед вами низина й буйна зелень: дерева, кущі, хвилі високого очерету. Це плавні Дніпрові на тім боці, а внизу синя, чиста, вже справді водяна смуга—Дніпро, Кахівка,

Після недовгої перерви ми знову коло старого рідного Дніпра. Степ дури́в нас оmanoю марев, палив пекучим сонцем, овівав вітром, притру́шував пилом.

І ми з дитячою радістю простуємо до Дніпра—впірнути в його чисті води—від пилу, спеки й втоми.

Степ залишився позаду. Перед нами новий шлях—Дніпро, лимани, море.

ПО НЕЗНАНИХ ЗАКУТКАХ УКРАЇНСЬКИХ

Гарячково, з войовничим запалом колонізувала Катерина південні степи українські, без жалю й ощади кидаючи людей і гроші, щоб задовольнити всі примхи Потьомкіна. Росли на голих, досі безлюдних степах міста й фортеці; гинули, як мухи, люди; сипалися на вітер гроші. Творилася «Новоросія», нова перлина для блискучої й зажерливої корони царської.

Серед дрібніших виконавців колонізаторських плянів Катерини й Потьомкіна уславився катеринославський правитель, Каховський. Він нічого не шкодував, ні перед чим не зупинявся, щоб догодити вибагливій цариці та її мрійному вередливому коханцеві. Він заходився був навіть імпортувати жінок і дівчат пересельцям, коли ті скаржилися, що важко жити й господарювати на самоті, і платив постачальникам по-штучно, по п'ять карбованців за голову.

Цариця, очевидно, дбала, щоб великі заслуги Каховського довго пам'ятали завжди забудькуваті й невдячні нащадки, і велике містечко з десятьма тисячами люду, на лівому березі Дніпра між Запоріжжям і Херсоном, ще й досі зветься Кахівка.

Патріотично настроєні кахівчани ображаються, коли Кахівку звуть містечком,—уперто підкреслюючи, що вона є місто. Але Кахівку можна визнати за місто тільки на спомин її давніх часів, коли вона справді була жвавим торговельним центром, що перепускав через себе великі партії хліба, коли долішній Дніпро був великою транспортною артерією. Тепер ця артерія підупала, вантажів мало, пароплавами возять всілякі дрібниці, в осінній сезон переважно садовину й виноград.

Правда, вже реально говорять про використання долішнього Дніпра, щоб розвинути транспортування манганової руди та інших експортних річей. Тоді поліпшиться становище всіх прибережних пунктів, а незабаром, коли запрацює Дніпрельстан, тоді прокинеться і розквітне все сьогоднішнє сонне царство, увесь долішній Дніпро від Запоріжжя до Очакова. А покищо Кахівка перемагається сяк-так, живе спогадами про минуле й надіями на майбутнє.

Круті береги дніпрові повипиналися навколо Кахівки гострими стряпатими вапняковими щарами, і вся Кахівка через те мов панцером укрилася камінням: кам'яна загорожа, пішоходи з великих кам'яних плит, кам'яний брук і масивні покручені кам'яні сходи з міста до пристані. Коли б не димарі електростанції й законсервованого млина, то Кахівка з Дніпра—зовсім середньовічне місто.

Але то тільки на поверховий погляд туристів. Ближче ознайомлення виявляє в Кахівці безсумнівні ознаки новішої культури. І серед них на першому місці барвисті афіші кіна. Поєднання великих аркушів сірого паперу, грубого квача й червоної фарби ще здалеку вдаряє в очі «салонной драмой в 8-ми частях» і «невиданным созвездием экрана».

А поруч величезна, нова, дбайливо розмальована вивіска—«східні солодкості». Це одна з перших кривавих жертв переможного наступу українізації на Кахівку. Ближче ознайомлення з асортиментом «східних солодкостів» виявило, що він складається з кавунів, слив, винограду й щедро притрушеного «пилом забуття» монпасье 'Одеського Харчотресту.

На лівому березі Дніпра, починаючи від Кахівки і до краю Кінбурнської коси, на 120 верстов довжиною, розтяглися відомі Олешківські піски. Розкидані великими масивами серед дрібних смужок доброї землі, вони займають колосальну територію понад 2.000 квадратних кілометрів. Є багато даних про те, що колись на місці Олешківських пісків росла буйна рослинність. Цю рослинність безперечно знищили люди хижацьким господарюванням. Після цього дуже швидко піски відкрилися, і відтоді люті північно-східні вітри надувають з пісків високі круті кучугури, забивають людям у бурю очі, рот та легені і засипають сумежні смуги придатних земель.

Олешківські піски мають давню історію, мають за собою й чималу наукову літературу.

Колосальні простори земель, непридатних для жодного господарювання, а також страшна шкода, що її завдають околицьнім придатним ґрунтам пекучі олешківські піски, давно вже примусили шукати способів порятунку, а також способів використання бурхливих піщаних пустель.

Ліси на Олешківських пісках.

Дуже давно, понад 50 років тому, почалися спроби засадити піски лісами. Роботу тут було переведено величезну, коштів витрачено габель, а наслідки як на те дуже й дуже мізерні. Лісові насадження гинуть від несприятливих метеорологічних умов, від шкідників та — особливо звичайно—від несвідомої руки людської. Ті невеличкі клапти лісів, що зберіглися на Олешківських пісках, ні в якій мірі не можуть бути показниками великих зусиль колишніх лісовиків та меліораторів. Основний масив пісків Олешківських і сьогодні стоїть голий, сипучий, майже без жодних ознак якоїсь путящої рослинності.

Давним давно дізналися, що на піску добре родить виноград.

Отож уже з кінця 70-х років минулого століття на Олешківських пісках поволі, зрідка, але з'являються виноградники. Властивості Олешківських пісків дуже сприяють розвиткові виноградарства. До того й виноград на піску абсолютно застережений від свого найстрашнішого ворога—філоксери. Знайшлися шукачі нових земель і нових галузей господарства; енергійні, завзяті люди осіли на піску. І поволі з великими труднощами, але певно—виноградарство починає ширитися там, де ще недавно буйний вітер вигравав страшними високими стовпами сухого піску, видував його й робив безплідним, ні до чого не придатним.

Перші спроби були, звичайно, важкі й здебільшого зовсім невдалі. Нові умови, непристосовані гатунки винограду, посуха, вітри й морози знищили не один виноградник, вбили енергію не в одного відважного піонера виноградарства на Олешківських пісках.

Була сила силенна жертов, але то жертви були не даремні. Ціною тих жертов насамперед здобули досвід, випробували й добрали найпридатніші до даних умов сорти винограду, навчилися готувати й обробляти землю... Навіть більше: дійшли способу перемагати люті вітри та морози, хоча й платили за науку дорогою ціною. Почало виноградарство село Великі Копані, за Компанями—Челбаси. 1883 року до виноградарства береться Кахівка, 1889—Основа, де виноградарство закладають швайцарці, виходці з села Шабо, Акерманського повіту, далі—Британи. За ці сорок років всі згадані пункти перетворилися на сталі, постійні осередки виноградарства, а Основа й Британи далеко відомі поза межами своєї околиці своїми чудовими садками з прекрасною фруктою. В Основі й Британах по культурних садках родить уже брусковина¹⁾ до фунту вагою і до 10 сан. у діаметрі.

Ці виноградники й садки—є наслідок титанічної боротьби з ворожими силами природи: посухою, морозами, вітрами й

¹⁾ Персики.

шкідниками. І всі величезні перешкоди, всіх найзапекліших ворогів культурного садівництва й виноградництва перемогли стійкі виноградарі і садоводи. Залишився один—і проти нього не сила було щось діяти. Цей останній і найстрашніший ворог ніхто інший, як хробачок мармурового хруща, що за короткий час геть у край нищить найкращі наслідки килькарічної праці.

Пакують фрукту.

Не зважаючи на всілякі спроби знищити чи бодай знешкодити хробака, він ненажерливо систематично поїдав геть усе: молоді лісові дерева, садки, виноградники, городину. Він, як Мамай, проходив по опрацьованих, закультурених землях, залишаючи після себе справжню пустелю та «зойки і плачі» скриджених господарів. Виноградарі на місці винищених виноградників садовили далі більше виноградних чубуків, виходячи з одного, ніби то й правдивого розрахунку, що коли більше посадиш, то й більше можна чекати, що щось залишиться. А хробак на ті обрахунки зовсім не зважав. Він якнайкраще відгодо-

увувався, неймовірно плодився—і знову далі й далі нищив усі реальні наслідки важкої праці людської.

Один упертий, твердий, як ремінь виноградар 27 років підряд з акуратністю машини засаджував щорічно півдесятини виноградника. Від одчаю повертався знову до надії—раз-у-раз засаджував, а хробак систематично і уперто нищив усе. За ці 27 років дядько висадив на свою півдесятину 140 тисяч чубуків і 27 років кожної весни й літа щоденно волами возив за кілька верстов воду, щоб поливати виноградник. І все це гинуло....

Ви уявляєте собі, яку залізну волю, яку звирячу енергію і впертість треба мати, щоб витримати цю 27-річну боротьбу? А тим часом хробак не обмежувався виноградом. Він жер геть усе, і часто траплялося, що після хробака урожай з-під 40 корчів картоплі людина забирала в одну жменю. Це дає тільки приблизну уяву про те, яка загроза для культурної і господарчої роботи—хробак мармурового хруща на Олешківських пісках.

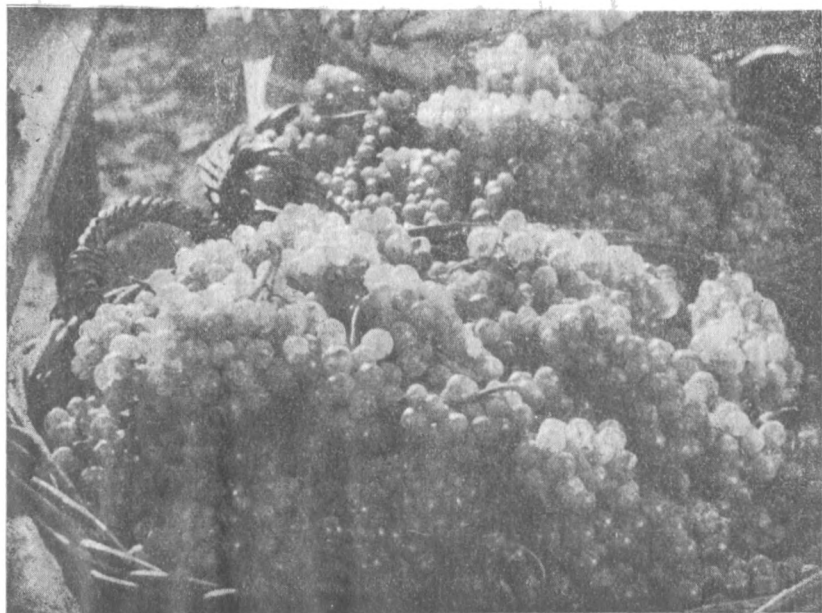
Багато робилося спроб, усіляких засобів бувало вживано, щоб якось позбутися того хробака. Та нічого за цей довгий час не змінилося на краще.

Недавно за хробака на Олешківських пісках узявся його непримиренний ворог, відомий київський ентомолог—«хрущознавець» З. С. Голов'янку. Він зважив усю серйозність даної проблеми і цілком оддався шуканням дійсних ефективних способів боротьби. Після трьох років упертої боротьби, спроб і шукань, він знайшов таки на хробака загибель. Весною Голов'янку певним, досить простим способом затруєє ґрунт у виноградниках парадихлорбензолом (ПДБ)—і хробак гине, гине катастрофічно, майже цілком, а виноградні чубуки—живі, здорові, ростуть і розвиваються. Можна собі уявити настрої виноградарів! Вони мало не на руках носили скромного вченого, в щирому захопленні загрожували за життя записати його «в поминання» та поставити його погруддя на пристойному постаменті серед кучугурів...

Бо перемогти хробака мармурового хруща—це колосальної ваги справа. Це значить—в великій мірі розв'язати руки знесиленим піонерам, надзвичайно прискорити темп розвитку виноградарства й відкрити виключні блискучі перспективи

перед «українською Шампанню», як звать Олешківські піски багато з тих, хто їх добре знає.

Щоб дати уяву про сучасний стан і про перспективи, можна подати декільки красномовних розрахунків. Десятина землі, залежно від сорту, дає 400—900 пудів винограду. Перекупки з Херсону забирають його на винограднику по 2—3 карб. за пуд.

Виноград з Олешківських пісків.

Досі під виноградники й садки на цілому величезному просторі Олешківських пісків зайняли до 3.000 десятин. А пісків—понад 200 тисяч десятин. На сьогодні ще хромає і техніка виноградної культури, але після перемоги хробака підвищити її буде не так важко. Чому б справді Олешківським безплідним, сипучим кучугурам і не перетворитися на українську Шампань?..

Було б величезною помилкою уявляти собі, що всі виноградари цієї місцевости являють собою одноманітну соціальну масу. Ні, тут теж є яскраво виявлене розшарування, що зберігалось майже непорушним до зовсім недавніх часів. Соціальна

економічна верхівка не дуже численна,— це тузи виноградницької справи, на всю губу пани, що зберігли до останнього часу досить великі площі виноградників. Виноград—культура дуже працевбірна, вимагає великої кількості робочих рук, і через те ця група найзаможніших виноградарів жила виключно експлуатацією найманої праці, залишаючи для себе тільки керівництво та питання збуту. У цих виноградарів ви завжди могли знайти старе, дуже добре вино, жили вони добре, як великі старі поміщики. Найбільше лиха завдавали їм професійні організації, весь час намагаючись унормувати робочий час для наймитів та тимчасових робітників, довести зарплатню до пристойного рівня й оформити правний стан найманої людської сили. Відчуваючи загрозу своїм надмірним прибуткам, ця група тільки те й робила, що сперечалася з місцевими організаціями та писала раз-у-раз великі доповідні записки до уряду із скаргами на те, що їх кривдять, розоряють.

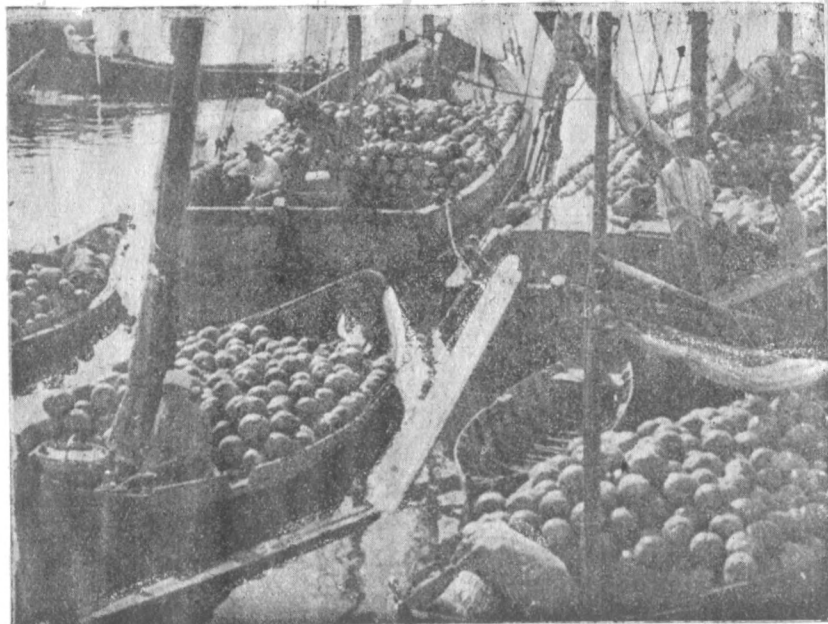
Друга група це дрібні виноградарі, що здебільшого власними руками обробляють свої невеличкі клаптики виноградної культури. Ця група вже порівнюючи давно відчувала потребу в об'єднанні, так у процесі виробництва, як у переробці та в збутові, і вона, головним чином, була основною масою пайовиків у тих кількох десятках первісних кооперативних об'єднань, що поволі утворювалися на Олешківських пісках і поблизу них, і вивершені були Дніпровим союзом у Херсоні.

Залишається сказати про третю групу, про наймитів, які довгий час вперто й організовано боролися проти експлуатації заможних виноградарів. Ця боротьба недавно вибухла страйком, і за допомогою радянських та партійних органів привела до повної перемоги наймитів над визискувачами. Справа основських та британських наймитів недавно пролунала була на ввесь Радянський Союз і нині остаточно розв'язана їм на користь.

Виноград і вино на Олешківських пісках—це справа дальшого розвитку цього надзвичайно цікавого району, Якість вина, як слід виготовленого, тут уже в більшості не гірша за якість кримських вин. Очевидячки, незабаром тутешні вина стануть відомі далеко поза межами вузького порівнюючи району, знайдуть собі належний ринок і споживача, а може й вийдуть на

зовнішні ринки, поруч із винами кримськими та кавказькими...

Нам дуже хотілося покуштувати цього місцевого вина. І коли в Кахівці ми натрапили на пляшку вина з красномовною наліпкою «вино кооператива «Сипучі піски», то ще не покоштувавши його, ми хвилювалися й п'яніли. Нас

На Херсонській пристані дубки з кавунами.

хвилювала й захоплювала крицева надлюдська енергія і упертість, що десятиліттями боролася і бореться проти ворожих стихій і всіляких шкідників; ми раділи, що ця впертість уже остаточно перемагає...

За степом швидко вставало гаряче сонце, а пароплав «Перше Травня» простував за водою повз українську Шампань до Херсону. Пропливали на кручах у садках Основа, Британи, Корсунь; часто висувалися з землі на поверхню гострі шпилі каміння, відроги великого хребта, що перетинає Дніпровий шлях вище, між

Дніпропетровським та Кичкасом; буйною зеленню послалися по берегах розлогі плавні з очеретами та деревами. Люду на пароплаві багато, а ще більше фрукти та винограду, що в спеціальних кошиках транспортуються в Херсон, Очаків, а далі і в Одесу.

Праворуч на буграх замайорів, засяв на ранішньому сонці Херсон.

На Херсонській пристані багато люду, багато невеликих суден, дубків та баркасів своєрідної конструкції, із своєрідною снастю, зовсім відмінною проти горішнього Дніпра. І на березі, на пристані високі піраміди кавунів, фрукти та сила винограду. Для нас, північних мешканців, ціни надзвичайно дешеві, і ми зразу віддаємо повну данину тутешнім рослинним багатствам.

Херсонський порт на сьогодні ніби ще забутий, ніби в стані занепаду, але перед ним нечуване блискуче майбутнє. Бо ж доля херсонського порту нерозривно зв'язана з нашим велетнем Дніпрельстаном. Коли утвориться єдина ціла водяна артерія від верхів'я Дніпрового до Чорного моря, роля херсонського порту буде величезна й у транзитних вантажах, і в місцевих. Дніпрельстан доведе вантажний обіг херсонського порту до 300 мільйонів пудів річно і тоді «український Роттердам», як цілком слушно звуть Херсон з його портом, займе поважне місце серед річних портів Радянського Союзу.

Будівництво Дніпрельстану розгортається нечувано швидким темпом. Велетня будують, навіть випереджаючи плянові розрахунки. Через те цілком вчасно починати й пристосування херсонського порту до тих грандіозних завдань, які перед ним незабаром стануть, його нове технічне озброєння, перестаткування й поширення.

Ой з-захмари, з-залиману
Вітер повіває...

а ми простуємо собі на човні Дніпром з Херсону в лиман, у самий край Кінбурнської коси. Ідемо на веслах, бо низовий вітер не дає змоги використати вітрила. Нас везе кремезний дядько, колишній матрос, прекрасний весляр; аж заздриш, дивлючись, як метко й легко весла в його руках загібають

воду й кидають човен за кожним махом усе далі й далі вниз. Довго дивилися на нас церкви та високі будівлі з гір херсонських, але зрештою й вони сховалися в далечині.

Долішній Дніпро має не таку прудку течію, як до порогів, і через те він мало помагає нашому весляреві. З Херсону ми виїхали в полудень, а в лиман входимо смерком, кілька разів за день добре покупувшись та попоївши кавунів. Досить густо вже летить річна птиця Дніпром, і через те наша рушниця весь час на поготові.

Ось ліворуч залишилося велике село Рибальча, з цілою ескадрою дубків на 1—2, навіть на 3 щогли. Назва дубок зовсім не дає уяви про ті величезні судна, що стоять на якорях серед річки. На доліщньому Дніпрі ще недавно був досить розвинений приватний річний транспорт. Дубки різні—місткістю від 200 до 10 | 11 тисяч пудів. Останні—це вже справжні великі морські вітрильні судна. Власник такого великого дубка—уже справжній «капітан», має команду 5—6 чоловіка, звірячо її, розуміється, експлуатує й наважується ходити в досить далекі рейси. Із розмов з такими капітанами ми дізналися, що вони з дніпрового лиману ходять в Одесу, Крим і на Кавказ геть аж у Сухум і Батум. Туди везуть здебільшого сіль, рибу, хліб; з Кавказу приставляють сюди переважно дорогий лісовий матеріал.

Флотилія коло Рибальчої, спустивши вітрила, стоїть на якорях. Коли вже добре смеркло, ми поминули перший маяк, високий та стрункий, з червоним лихтарем на шпилі. Він довго світить нам у слід,—борючись із місяцем і туманом, що густо стелеться над водою.

Від місяця простяглася до нас довга рухлява сріблом мерезена стежка. Лиман широкий—роздалися й десь далеко в темряві зникли береги. Ми одні на нашому невеличкому човні, серед безмежного водяного простору. Коли б буря та хвиля, не встигли б ми дістатися до далекого берега, залило б нашу вутлу шкаралушу дуже швидко. Вода, кругом вода... зрідка очерети... Ми загубилися в широкому лимані цієї туманної ночі, як голка в копиці сіна.

Під північ ми відшукуємо серед густих очеретів та болот німецьку колонію Нове Шабо. Уїдливій нічний туман змочив нашу

одежу, стало сумно й холодно, і ми, відганяючись від лютих колонійських псів, даремно ходили серед темних заснулих хатів, шукаючи хліба, чаю чи вина. Після довгих шукань, барвистої німецької лайки та загрози через двері перестріляти нас, рушили ми далі, а після півночі серед лиману, під кущем очерету стали на перепочинок і трясучись від нічної вогкості, по черзі вартували до світанку. Коли почало світати, ми прокинулися серед величезних табунів качок та лисок, що вночі разом з нами простували на південь, але побачивши нас, раптом вирішили подорожувати далі окремо.

Перед світанком вітер змінився, подув згори, і нащ весляр швидко скористався з вигідної ситуації. Нап'ялися вітрила, задзюркотіла вода за кормою, і з першим промінням сонця ми приходимо в село Прогної, залишивши позад себе 70 верстов від Херсону і 14 годин цікавої подорожі Дніпром і лиманом.

На довгій піщаній косі, що вузькою смугою простяглася між Дніпровським лиманом і Ягорлицькою затокою, була колись фортеця Кінбурн. Опановуючи, колонізуючи «дике поле» татарських степів, непосидючі запорожці просунулися і по пісках Олешківських, які влучно назвали «Лівійською пустелею», аж у край Кінбурнської коси. Осівши на косі, вони заснували були там прогнойнську паланку. Тут з весни до осені запорожці били птицю й звіря, рибалили, добували сіль, щоб на зиму повернутися в зимовники.

Давно це було, на косі про це не знають, ніхто тут не згадує ні про запорожців, ні про паланку. Забули й за Кінбурнську фортецю. А село Прогної (офіційної зросійщеної назви «Прогнойск» тут ніхто не знає і не визнає) велике село над лиманом, залишилось і досі.

«Лівійська пустеля» мало стала культурніша від давніх давен. На моє запитання до одного прогнойчанина, чому він не працює на землі, той з болем відповів:

— Та хіба ж це земля?.. Вона ж, крім гадюк і соли, нічого не родить...

Щодо гадюк заперечувати нічого не можна. Родить їх тут справді чортова гибель, а сіль—не така вже погана річ. Соляні

озера колись належали гірничому департаментові, а тепер сільським громадам. Так громадами й длубаються по тих соляних озерах, і хоча сіль добувають варварськими примітивними способами і через те вона виходить невисокої якості, та збут їй забезпечено. Дубки з сіллю раз-у-раз простують навкосяк з Прогноїв через лиман до Очакова, а то й далі.

В лимані багато риби, і прогнойчани всі рибалки-промисловці, а риба також вимагає соли.

Ми приїхали в Прогної раним-рано, коли мало не все село поверталось з лиману, з рибальства. Один по одному підходили з лиману до берега дубки. Одне по одному безсило падали долу білі вітрила, мов чепурні крила лебедині, оддаючи криваві відблиски соняшного сходу; до берега поспішали від дубків невеличкі шаланди з живими сріблястими горами тремтячої гнучкої риби. Неначе несподіваний кадр якогось незнамого чужоземного фільму, розгорталася ця картина перед нашими очима.

Все, що було живого на селі, висипало на берег, і кожний мав свою окрему частку праці.

Жінки обережно й дбайливо розбирають, чистять і розвішують на спеціальних кілках довгу рибальську снасть. Рибальська снасть—то найважливіший засіб виробництва. Ниток тепер добути важко, вони дорогі, не завжди доброї якості; через те рибалка пильнує своєї сітки, як ока.

Діти й старі чистять та розбирають рибу. Точність рухів і швидкість роботи прямо таки разючі. Ніби якась машина, ніби справжній живий конвеєр. У кожному рухові і певність, і розрачунок.

Навіть свині, качки й собаки збіглися сюди—живитися покидьками, що безпосередньо їм кидають, або ж, знахабнівши, просто вхопити рибу, коли хтось з дітей ловить гав.

Тільки но самі рибалки не роблять нічого. У величних позах, з мінами переможців, крутять вони цигарки з махри, розлягшись у затінку, спльовують крізь зуби й дивляться з призирством на увесь світ. Де ж пак справді? Була ніч, холодна; була ніч важкої небезпечної праці... Ця ніч не пропала марно,—он скільки риби тріпоче і б'ється в шаланді. Хай же порають рибу

ті, хто провів ніч не в суворому лимані, а вдома на печі чи на постелі....

Якось непомітно, немов той уж, у гурт велично байдужих рибалок вдерся один чепурніше одягнений жвавий дядько. В руках у нього найяскравішими фарбами виблискує коробочка від мила «Теже» з махрою й папірцем. Він охоче з приємною міною передає її з рук до рук, ніби почастувати махрою—для нього справжня насолода. Ввесь час він посміхається, крутиться на всі боки, балакає заразом зо всіма, жартує.

Ловлю одним вухом уривки розмови й дізнаюся, що мова йде про рибу. Дізнаюся далі, що жартівливий дядько не репрезентує жодної організації, крім власної кишені. Так. Мова йде про рибу, і не про продаж навіть, а про крамоміну. Дядько міняє рибу на муку, але його пропозиції викликають загальне обурення:

— Іди до біса! За пуд риби взяти пуд твоїх тухлих висівок... Я ж не такий дурний, як був колись...

Коробочка з махрою подорожує по руках далі, а заміристий купець діє напевно: він розбиває гурт і починає розмови з кожним по-одинці. Через декільки хвилин справу розв'язано. Залишається непереборена тільки одна жінка, що вперто чистить рибу і не пристає на принадні купцеві пропозиції.

Отут наш дядько виявив свої здібності Цицеронові. Він почав з жартів і перейшов до залицання. Його дотепи, пекучі й солоні, мов вода в лимані; аж ляцять над вухом чорнобрової рибачки. На окремих слівцях його барвистої розмови спотикається навіть мій, до всього звиклий за дорогу олівець.

Цей «лицарь торгівлі» був не поганий психолог. За півгодини жартів і дотепів він забрав останню рибу, і берег швидко спорожнів.

— Хто це такий?—запитав я в одного дідка, що похмуро сидів осторонь на березі.

— Так це ж Самійлюк,—відповів той таким тоном, що стало соромно не знати, хто такий Самійлюк.

Проте, я наважився обережно запитати:

— А хто він, кооператор, чи що? ...

— А вжеж... кооператор... Він завжди забираєв нас рибу і здає в кооператив.

І неначе боючись, щоб цей чудний, чужий чолов'яга, що не знає навіть хто такий Самійлюк, не пошкодив якомсь їхньому «кооператорові», дідок з захопленням додав:

— Ду-уже хороша людина. Без нього хоч пропадай,—ніде рибу діти...

— А сами ви збувати, чи кооператив закласти не можете?...

Поглянувши на мого субесідника, я зрозумів, що зразу й цілком втратив його довіру, подавши таку безглузду пропозицію:

— Тю-тю.—Були вже такі розумні, що сами здавали... І риба пропадала, і збитків зазнавали...

Обурений дядько швидко підвівся і, не привітавшись, рішуче пішов геть.

Міцні ще серед рибалок позиції Прогнойського кооператора!..

Наша експедиція добре попрацювала в Солонозерній дачі, в цім чудовім, незвичайнім закутковім українському, де на невеличкій території гармонічно з'єдналися піски, ліс, солоні озера з гострими пахощами сірчаного водню, та море. Деякі вчені доводять, що ще батько всіх істориків Геродот, коли подорожував Дніпром, згадувавши про «гілею» на лівому березі Дніпра, мав на увазі оцю саму «Солонозерну дачу». Та чого тільки не доводять оті вчені!...

Зрештою і без Геродота «Солонозерна дача», що входить у склад українських надморських заповідників, надзвичайно інтересна місцевість, а особливо тепер під осінь, коли масою летять птахи на південь. На морі величезні табуни качок, гусей і лебедів. По берегах сила силенна всякої куличні від найдрібнішої до найбільшої, є цілі колонії білих чапель з прекрасним пір'ям, за яке їх так безжалісно винищують, а в кущах та травах раз-у-раз зриваються з-під ніг великі табунці куріпок.

«Солонозерна дача»—це вузловий пункт перельоту птахів з Європи й Азії на південь, тут сила плазунів і комах, і наша експедиція за кілька днів здобула чимало цінного природничого матеріялу. Керівник експедиції задоволений, завдання виконано і після двотижневих мандрівок відчувається на решті ліквідаційний настрій.

Щоб не повертатися старим шляхом, і разом відвідати принадну Одесу, частина експедиції вирушила в рейс через лиман з Прогноїв до Очакова, а там—пароплавом до Одеси.

Нас віз дубком немолодий уже чолов'яга, якого ми раптом і одностайно завеличали «капітаном», і тим взяли його голою рукою, без рукавиці, за саме серце.

Капітан був цілковито—наш. Пересипаючи свою промову надмірною кількістю морських термінів і виразів, капітан довго й з апломбом розповідав нам про свої колишні подорожі геть по всьому світу. Спочатку у нас була тенденція конкретизувати минулі маршрути балакучого капітана, але він не дався себе обійти. Щоб не вдаватися в небезпечні подробиці лукавої географії, капітан одразу розрубав гордіїв вузол наших ущіпливих запитань—одною універсальною формулою:

— Сказати просто, я побував у всіх портах земного шара.

І для підведення сталої безперечної бази під свої авторитетні заяви, він, узявши цигарку в одного з нас, особливо підкреслено подякував:

— Мерсі вас.

Це була чудова, але небезпечна подоріж. Східний вітер свіжішав, а свіжий вітер у лимані це зовсім не той, що ніжно лоскоче ваші розпечені щоки на пляжі. Дубок, мов птах, летів під розіп'ятими вітрилами, за бортами дрібно тремтіли роззяті груди лиманові. Вітер свіжішав і загрожував вітрилам, і мліли від страшного напруження руки коло стерна. За дві години ми переїздили навкосяки лиман і підійшли до Очакова.

Місяць стелив за нами сріблясті мережані стежки. Солоні озера востаннє слали нам їдкі пахощі сірчаного водню. А перед нами виблискував різнокольоровими вогнями маяків очаківський порт, спало під горою невеличке, колись знамените, місто, і немов десь у глухому селі, навперейми без перестанку, брехали в місті собаки.

Прощаючись думкою з цими чудовими краями, і ще раз оглядаючи в споминах нашу коротеньку, але цікаву подоріж, я сидів біля стерна, мов зачарований, і думав:

Яка прекрасна, яка багата наша Україна!

І як ми всі ще мало її знаємо!...

НАД ОЗІВСЬКОЮ «КАЛЮЖЕЮ».

I.

На галасливому перехресті київських вулиць зустрів я приятеля. Давно ми з ним не бачилися, отож балачка була довга й нідочого. Ніби про все намагалися розповісти один одному— і ні про що не розповіли. Вразив мене мій приятель одним повідомленням:

— Учителюю в залізничному технікумі. Маю квитки на весь СРСР; торік Мурман одвідав, а цього літа Туркестаном мандрував.

Я не заздрив моєму приятелеві. Не можна ж геть усім викладати в залізничних школах і, користуючись безплатними квитками, об'їхати цілий СРСР. Не заздрив ще й через те, що волю перше, аніж подаватися в далекі світи, вивчити, як слід, свою батьківщину.

Нетерпляче чекав я на відпустку. А коли дочекався, заплатив повну вартість квитка і подався на північне узбережжя моря Озівського. Давно бо спокушувала мене вибаглива, химерна лінія північних берегів цієї «калюжі», як призириливо звуть Озівське море люди, що взагалі бачили синю морську фарбу тільки на географічних мапах. На березі Озівської «калюжі», в старому місті Бердянському, оселився я й упірнув в цікаве тамтешнє життя...

Довго й марудно викручувався, вигинався замурзлий поїзд між ярами та пагорками, яж доки не всунувсь у Бердянське й зупинився коло чепурненького білого вокзалу. Місто зустріло довірливого пілігрима стовпами щмалкої куряви, пахощами, що свідчили про відсутність у місті найменших натяків на каналізацію, і одразу звичайно згадалося:

— Уперше ступає нога моя тут. Нікого я не знаю...

Аж ось ці прояви самотності раптом перервав голосний вигук:

— Який дідько загнав тебе в цю чортову діру? Доки не пізно, вертай назад...

Я спочатку захвилювався. А потім вирішив поставитися до приятелевих міркувань приблизно так, як до завбачень Укрмету...

Після зустрічі з песимістичним приятелем залишилося турбот небагато: старий пристойний візник, з поважною бородою й шляхетним обличчям довів, що на шляхетне обличчя годі покладатися, бо возив мене без потреби по місту, щоб запросити потім, як за батька. Хвилястий брук бердянських вулиць, курява, вибої на шляхах Матроської Слободи, недовга розмова з похмурою рибачкою,—і передо мною сторінка нового бердянського життя.

II

Невеличне подвір'я, з трох боків обгороджене дуже примітивним і ненадійним парканом. Четвертий бік немає огорожі чи, правдивіше, огорожа тут природна—ота сама Озівська калюжа, що лагідно плещеться в м'який пісок за п'ятдесят кроків від хати. Хата, чи пак кімната в тій хаті,—то дуже умовне місце осілості. Та й як же усидиш у тій хаті, коли в ній душно і сумно в той час, як усе подвір'я завішано різноманітною снастю рибальською, а берег густо уквітчаний баркасами, що послушкали вітрила, як мартини крила, плаваючи на воді. Мій новий господар—професіонал, як більшість мешканців Матроської Слободи, рибалка з великим стажем. Коли він не спить десь у затінку після нічних ловів, то обов'язково лагодить снасть, цорається коло баркаса, або готується разом з великим гуртом «своїх» у море рибалити.

Бердянське було колись визначним портом. Тепер портові обороти підупали, пароплави рідко стають на якір, щоб забрати вантаж і пасажирів. Адміністративний центр—округу перенесено в Маріупіль, у Бердянському тільки район. Мабуть зовсім занепало б це своєрідне місто, що довгою смужкою простяглося понад берегом, то останніми часами почало набирати великої ваги, як курортний пункт.

За Матроською Слободою, коло вузької, довгої, як стріла, Бердянської коси, що шпилем простяглася в море,—чепурненький курорт. Він потужно розвивається, узявшись риштованням; ростуть будинки, вночі далеко сяють дужі електричні ліхтарі.

Чутки про курорт Бердянський швидко ширяться по Україні, та й за межами її, з'їздяться люди—хто організовано, а хто й самотькоком—лікуватися бердянськими грязями й ропою. Курорт іще молодий, не може вмістити всіх хворих,—через те селяться «курортні» в місті, здебільшого в Слободі, бо вона ближче до курорту.

Мій хазяїн Федір Іванович поділяє загальні погляди на курортників усіх мешканців Матроської Слободи: курортні мовляв, —це всіляка непотріб, що навалою суне з цілого світу в прекрасне лоно Бердянське. То дарма, що ця «непотріб» становить не абияку статтю в бюджеті аборигенів Матроської Слободи.

Гроші грішми, а ставлення само собою... і в світогляді Федора Івановича я добре відчуваю цю подвійність: цілком льояльне ставлення до мого гаманця, і дуже підозріле—до мене.

У свій час ламається найгрубша крига. Прийшов час, зламалася вона й між нами—Федором Івановичем і мною. Насамперед, «курортний» не виявив жодних намірів лікуватися, по-друге, надто вже щиро цікавиться він морем і рибальством. Нарешті, тут став у пригоді мані отой звичайнісенький випадок, що так часто займає в стосунках людських неналежне йому місце.

Треба було, щоб заклопотаний Федір Іванович незадоволено погодився взяти мене з собою в море поставити сітку на пузанка; треба було, щоб отой пузанок, якого я досі бачив тільки в сорабкопівських кадубах, набився в сітку так несподіванно густо, що ми втрьох за цілу ніч ледве—ледве його впорали й насипали в баркас чималою купою. Цього було досить, щоб Федір Іванович рішуче й безповоротно визнав, що в «курортного» легка рука, що «курортного» слід запрошувати на рибу в море.

Всі, кому доводилося лікуватися чи відпочивати на чорноморському узбережжі,—всі мабуть хоч сами рибалили, хоч спостерігали зрибалок професіоналів і їхню працю. Але щодо кіль-

кости й різноманітності риби Чорне море—справжня пустеля, як що порівняти з Озівським. Я зовсім не маю наміру подати тут певний огляд їхтіофавни Озівського моря. Не знавець я в цих справах, та й за місяць не можна вивчити всіх мешканців Озівських хвиль, але мавши за п'ятдесят кроків море, живши місяць у професіонала рибалки, я впізнав багато риб і навчився відрізняти одну від одної, хоч вони часто-густо дуже схожі між собою. —

Постоявши хвилин п'ять-десять на березі, ви побачите, як недалечко в хвилі, ходить на версі хребет риби, часами чималої. Це—кльіпець, риба з глистюком. Рибалки не їдять її, гидують; ловлять її руками, бо вона дуріє, здебільшого діти, а потім продають курортним чи за рибця, чи за тараню. В Озівському морі є чимало, так званої «красної», дорогої риби: чечуги, осятра, білуги, пестрюги; через те в хорошого рибалки ви до самої осені знайдете в льоху в бочці прекрасну зернисту ікру. Ловлять красну рибу варварським способом, здається чи не забороненим: в місцях, де вона ходить, коли море добре грає, ставлять неймовірно гострі гачки на мотузках, на зразок наших переметів, і коли риба в хвилю йде горою, вона наколюється на гачки. Чимало риби звісно калічиться, зриваючись з гачків, і гине.

Судак—звичайний гість у сітках рибальських на Озівському морі, великий прекрасний судак, що його тут звуть сулюю. А потім ідуть здавен відомі—чихоня, тараня, чебак, рибець, щука. Далі дрібні: кефаль, бичок, пузанок, тюлька, таранька та рідкі й випадкові—кутун, камбала і схожий до неї, але з тупим носом, калкан. Плиската камбала й калкан рідко потрапляють у сітку. Лежить ця плиската риба на дні. Чисто біла зі споду, вона з горішнього краю така схожа на дно морське і кольором, і формою, що її навіть пустивши на міляка, не додивишся близько.

Кожна риба вимагає свого способу рибальства, своєї снасті,— і справжній рибалка-промисловець тільки й сильний снастю. Є снасть—є й риба, а снасть—річ дорога. Правда, потрібні ще міцні та тривалі руки людські, та з цього погляду мій Федір Іванович забезпечений добре. Хоч мої коротенькі вражіння, мабуть, і не цікавитимуть бердянських фініспекторів, але мені не хотілося б особливо реклямувати багатий асортимент снасті Федора Івановича. Тим більше, що я помітив не дуже то дружні

ставлення його до моїх спроб встановити деяку шкалу соціальної диференціації бердянських рибалок і місце мого хазяїна в тій шкалі.

Так і з робочими руками не погано стоїть справа в Федора Івановича. Він і п'ятеро здорових, як дубки, синів—управляться за добру артіль рибальську, навіть і в гарячу пору, коли густо піде пузанок, чи бичок ловитиметься.

Мені невідомо, чи є підручники рибальства, де докладно розповідають, як усяку рибу ловити. Так чи так, але я розповім про деякі лови, бо для мене це були здебільшого зовсім нові речі.

Вся праця рибалки замикається в одному трикутнику: риба, море, вітер. В морі є чимало риби, а вітер, коли він сприятливий, допомагає рибалці, коли ні, шкодить, а часто і нищить рибалку. «Курортнику», лежучи на пляжі, мало цікавиться вітром; хіба з того погляду, що він жене куряву та пісок в обличчя, забиває легені, не дає дихати цілющим морським повітрям. А рибалка, не вдаючись до послуг метеорологічної служби, з десятків ознак, часами кумедних, а часами ґрунтовних, вгадує собі на завтра, що то за година буде. І назви вітрів у рибалок залишилися старовинні, від колишніх колонізаторів наших морських узбережжів. Коли заграє «тремунтан»—північний, або «грего» —північно-східний,—на березі тихо, не видно хвиль. Гори та будівлі прикривають від вітру прибережну смугу морську, і на ній не видно ані хвильки. Вода геть подається собі в море, одкриваючи вогкий, м'який пісок, а там за два-три кілометри в морі,—о, там ви пізнаєте силу непевних, зрадливих і таких небезпечних «тремунтана» і «грего».

Розпустив вітрила легенький баркас рибачький, навантажений великою сіттю, і за кілька хвилин берег з курортними та й саме місто вже ген-ген майорить у далечині, як якась строката смужка. Стрімлять тільки церкви, заводські димари та гора химерним, зубчастим силуетом перетинає чистий блакитний обрій.

Баркас, немов оріхове лушпиння, стрибає з хвилі на хвилю, клякнуть руки, тримаючи стерно, аж гуде «тремунтан» у вітрилах і щоглах. Федір Іванович відчуває себе в морі, немов

на печі. Вже сховалося місто, зайшло сонце, вже місячна смуга перетинається тисячами блискавок на високих хвилях, а Федір Іванович покрикує на хлопців і пильно вдивляється в бурхливе море, неначе шукаючи чогось на ньому, хоч нічого ніде й не видно.

Раптом спокійна команда: «Став сітку!». Немов найтонші едваби, розбирають рибальські руки тонку дорогу снасть, викидають мотуззя з якорями. Поставити в море два кілометри сітки—на це треба не менш двох-трьох годин отакої марудної й важкої праці. А хвилі жбурляють баркасом, обливають водою. Баркас, позбувшись сітки, полегшав і стрибає на хвилях, мов норовистий кінь. Одежа мокра, як хлющ. Добре тільки, що вода тепла: сонце добре нагріло її за день, і збігає вона струмками з голови, з очей—за щию, за комір, і вибігає струмками з рукавів та ногавиць. Годі дбати про туалет: треба пильнувати стерна, добре стежити за вітрилами, бо один непевний рух—баркас зарис носом—і шукай вітру в полі...

Пішла в море остання зморшка сітки, бовтнув на дно останній великий якір, сторч став і захитався прапорець на буйку.

Треба вертатися до дому. Треба йти проти вітру, міняючи галси, йти, як тут кажуть, із «зизом». Тут тільки починається справжня робота. Як скажений кінь, лягає баркас одним облавком на воду й задирає другого до гори. Нижчий облавок заливає вода, через верхній перекидаються й б'ють в обличчя хвилі. Потрібна організована, напружена й чітка робота. Два—за стерном і вітрилами, два—без перерви, на хвилину не вгаваючи, виливають воду. Води в баркасі по коліно й потрібний такий темп, щоб її не стало більше.

У цій короткій подорожі, що вимагає напруження цілої людської істоти, час збігає швидко. Важко збагнути, скільки часу йшли ми з «зизом». Коли ось, ніби хтось одрізав, раптово впала хвиля—і перед нами беріг. Спокійний буденний бердянський беріг: сидять під місяцем, фліртуючи, курортні, бавляться діти, п'ють вино та грають у карти купками рибалки.

Що це було? Ніби тільки-тільки одійшли ми від цього берега, і вже знов на ньому. І за короткий відтинок часу всю істоту людську так тріпонуло, що й не впізнаєш себе, ніби

всього тебе до найдальших шпар хтось старанно вимив і вишкрябав твердою туалетною щіткою.

Були й інші ночі, тихі-тихі, коли море—сіре, як асфальтова підлога, коли баркас не рухається на воді й змотані вітрила безсило висять на реї. Сітку на пузанка поставили вдень, а тепер ми вибираємо її із здобиччю в баркас. Пузанок—риба сезонна й дуже вигідна для рибалки. Через те ми не одні в цьому морі темної ночі. Зо всіх боків, хоч нічого й не видно, долітають стримані голоси рибальських розмов. Дивуєшся тільки, як не переплутаються їхні сітки. Та з тисячі ознак, що з них для суходольної людини не існує ані одна, рибалка однаково,—удень чи вночі, в бурю, чи в тишу, серед безмежного моря одразу впізнає місце, де він ставить звичайно свою сітку і каже: «тут!»

Пузанок іде недовго, і рибалки пильно стежать за його ходом, щоб угадати й упіймати вигідне місце. Пузанка здають у кооператив, чи продають приватникові на штуку, на тисячі. У рибалок взагалі вважається за ознаку цілковитої непристойності питати про наслідки ловів. Отож, коли йдуть розмови про тисячі спійманих пузанків, то ці тисячі треба вважати за дуже й дуже умовні.

Бичка ловлять «драчкою». Бичок теж сезонна риба. Держиться на неглибьких місцях, на дні. Драчка збудована так, що вона тягнеться дном і захоплює бичка. Щоб ловити бичків, треба багато дечого знати, не так з техніки ловів, бо вони досить прості, як з топографії: треба знати місця, де бички бувають.

З двома молодими рибалками тягали ми драчку цілісенський пекучий серпневий день і на наслідки не могли поскаржитися. Нам безперечно щастило. Один по одному розпускали вітрила й подавалися в місто баркаси, втративши надію натрапити на бичків, а ми, де не затягали драчку, всюди витягали пристойно, а між бичками витягали й великих камбал та калканів.

Приємно взагалі ловити рибу драчкою, але є в цих ловах одна особливо специфічна приємність—дихати виключними, свієрідними пахощами морського дна.

Бичок ходить на мілинах, під бердянською косою, де один по одному простяглися два невеличких острови: Дзєндзик ве-

ликий і малий. На Дзендзику ростуть якісь особливі морські трави, якісь невідомі нам степовикам морські чи надморські полини. По берегах на міляках сидять качки, баклани, кроншнепи,—сила силенна всякого цікавого птаства.

Скрасти табуни цих птахів, ховаючись у полинах,—яка величезна спокуса для мисливця!...

Між Дзендзиками й косою на кільканадцять верстов простяглися великі міляки. Скинувши штанята, цілісецький день мандрують хлопчак тими міляками, ловлять клипців і цілими кошиками зразу ж носять до курортних. На тих таки міляках величезними табунами плавають качки і почувають себе чудово. Вони абсолютно неприступні на цих великих одкритих просторах, хоч терплячі мисливці бердянські вдаються до всіляких хитрощів, щоб до тих табунів дістатися.

Коли починається осінній літ, бердянські мисливці пропускають одну по одній різноманітні хвилі птахів. Коли ви почуете одчайдушну канонаду по садках у Слободі, в колонії,—це значить, що летять горлиці; коли бухають зранку й до вечера на горі в степу,—це, мабуть, пішли перепелиці.

Крім таких недовгих сезонів, день-у-день стріляють під Бердянським качок, хоча й не з блискучими наслідками. В місцях, де постійно ранішніми і вечірніми зорями літають качки, покопано ямки й обсажено їх всіляким бур'яном. Ніби шанці, простяглися такі ямки між солодкими й солоними озерами за лиманом, і як тільки почнеться сезон, залюднені вони з вечера й до ранку міськими мисливцями, що сидять вечірню зорю, підночують, сидять ранок, а потім, коли сонце добре припече, йдуть на роботу.

III.

Місто Бердянське із передмістями—Слободою, Німецькою колонією та курортом,—простяглося довгою вузькою смужкою на морському березі, прикриваючись від північних холодних вітрів крутими горами. Уздовж усього берега стоять рядами судна рибальські різних конструкцій, переважно з вітрилами, широкобортні, як оріхова шкаралуца, граціозні, рухливі баркаси. Звичайних човнів без вітрил і щогл мало. Їх не визнають на морі

й звать призириливо «гапками». «Гапка»—це судно бідняка. Хто заможніший, той у першу чергу спроможеться на баркас.

Вже поглянувши на ці великі флотилії, можна зрозуміти, що для людности в Бердянському морі й риба — головний засіб існування.

Матроська Слобода—велике передмістя, майже цілковито рибальське селище. Тільки де-не-де поміж рибалок живуть одинокі родини робітників з заводу сільсько-господарських машин імени Першого Травня. Отож головний тон у слободі дають рибалки.

Праця рибальська—не легка. Примхливе море, вередливі вітри, а восени та взимку лютий холод—тисячі загроз та небезпек оточують життя рибальське.

Рибалка знає море, вміє вгадати погоду, добре орієнтується в тутешніх своєрідних природних умовах, але в масі своїй ще й сьогодні він темний, некультурний, він увесь—раб забобонів.

Серед Матроської Слободи червоною незграбною копицею примостилась велика церква. Не було дня, щоб ретельний піп не дзвонив на всі лади, не правив у тій церкві. Рибалки на запитання про таку надмірну релігійність попову, відповідають, що в попа «кльов поганий».

Я не мав змоги перевірити прибутків слобідського попа, але не раз спостерігав, як чималими юрбами, святочно прибравшись, рибалки сунули до церкви.

Ніби жартома, виправдуючись і ніяково сміючись, каже старий рибалка:

—Нам без ога не можна, ми на морі живемо.

І здається так, що ніхто досі нічого серйозно не робить, щоб розвіяти ту атмосферу забобонів і релігійної омани, щоб попівському калатанню в дзвони протиставити щось інше, наше, сучасне.

Над низенькими хатинами Матроської Слободи високо стремлять дзвіниця й церква, але над жодною хатою ви не помітите антени, що тепер уже є звичайним явищем у кожному нашому селі. І навіть школа в Слободі стоїть без огорожі.

Коли рибалка має добру снасть, він забезпечує своє існування, але є рибалки—біднота. Вони пробують організувати колек-

тиви, артілі. Але спробам на перших кроках покищо не зовсім щастило, і це викликає сумніви одних і глузування інших.

У Бердянському є рибальська кооперація. Але робота тієї кооперації навряд чи може бути визнана за достатню. Досить сказати, що рибалки скаржаться на те, що їх обважують, що рибалки купують вагу чи важать рибу десь у приватника перед тим, як здати її в кооператив.

Навряд чи таке недовір'я рибальське цілком безпідставне, а коли це так, то де ж кооперація?

За Матроською Слободою, на північних схилах гір Бердянських, великими масивами розляглися чепурні пристойні виноградники. Їх темна зелень здалеку виділяється на тлі посохлих трав, а великі грона чорного й білого винограду притягають до землі міцні здорові кущі. Перший ранній виноград поїдають курортні, а потім роблять бердянські виноградарі неіогані вина, від простої натуральної приємної берізки до зовсім пристойного й міцного портвайну.

І бердянські рибалки віддають велику данину цілому асортиментові тубільного виноробства.

Вино п'ють усі, від найменших дітей до жінок, дідів і баб. П'ють такими дозами, що й уявити важко. Досить сказати, що четвертина, п'ять пляшок, зветься тут призириливо «чверткою», і вважається чи не за гомеопатичну порцію. П'ють під свято і в свято, а часами й після свята.

Колись один гуморист пропонував дослідити, як впливає бургунське вино на візника. Не знаю, чи пощастило йому довести до краю цей дослід. А в Бердянському дослідити вплив вина на рибалку дуже легко. Вже з вечора під свято ви чуєте, що несамовитими голосами діти й дорослі співають якихось жаклих пісень, співають хоч страшенно погано, але довго, тим самим спростовуючи дуже узагальнену думку історика, що «малороссы имеют большую склонность и способности к пению». Хай би той історик послухав «способности» бердянських рибалок після «берізки»; він, мабуть, рішуче відмовився б від своїх безпідставних узагальнень.

Ще влітку ішли чутки в Бердянському про заходи державні до раціоналізації Озівського рибальства. Після чуток читали

ми відгуки в газетах. Очевидячки, разом з раціоналізацією рибальства повстане питання про культурні заходи серед бердянських рибалок, серед старих, серед молоді, почнеться боротьба із тою поганою спадщиною, що, немав тягар, висить на рибальському побуті.

Коли задме один з вітрів південного напрямку—«гарбій», «острія», чи «широкко»,—море жене високі, піняві, зелено-білі хвилі на берег. Хвилі добігають до піску, б'ють у нього й розсипаються прозоро-білою піною. І де б ви не були, в якому б морі чи в найглибшій задумі,—вухо ваше відчує оце «дихання» моря, незалежно від того, чи буде воно тендітно ніжне, чи малочим відрізнятиметься від далекої канонади.

Море дихає...

В такі часи більшість курортників сидить на пляжі, не розмовляючи, дивиться в ворохобну далечину. Далеко менша частина розважається, купаючись у прибережних хвилях, і купання в такий час більше захоплює, аніж гойдалка чи бігання на «гігантських кроках».

Ще цікавіше й приємніше, звичайно, йти під повногрудими напруженими вітрилами на зграбному рибальському баркасі недалеко від берега морем. Та цієї насолоди зазнає щонайменше людей, бо коли б'ється в берег із грюкотом і ревом море, то рідко в його буржливих хвилях ви побачите білі крила вітрил рибальського баркаса. Стоять судна рибальські здебільшого при березі на якорях, із зібраними вітрилами й впірнають у хвилю носами, як той табунець качок, що, не зважаючи на бурю, спокійнісінько пливе собі вздовж берега.

Вітер давно вже впав, а вода у морі ще довго гойдається й хвилюється, як у ванні, що її хтось од нічого робити розхитав на її хитких чавунних ніжках. У такий час приємно їхати десь далеко од берега й відчувати, як утихомирюється море, як легше й вільніше біжить морем баркас, як дзюркоче, захиляючись, за стерном вода,—немов заїка, засапавшись, похапцем розповідає щось і не може путтям розповісти. Тоді на баркасі добре лежати очима догори, стежити за примхливою юрбою хмарок, за швидким спокійним льотом мартинів, що стежать згори гострими очима своїми за здобиччю.

Нам ще далеко їхати до того місця, де мої рибалки сподіваються мати добрі лови. У нас сьогодні масштаби незвичайно великі. Ми вже одійшли від Бердянського верстов із двадцять—перед нами навколо одкрите море. Навіть високий оцупкуватий, незграбний маяк, що стоїть у самім кінці Бердянської коси, і той десь сховався за обрієм чи просто зник у соняшних блисках на морі, ніби в казані з розтопленим металом. Вітрець ледве напружує опуклу поверхню вітрил, баркас, як добрий кінь, біжить рівною поверхнею. А в баркасі після «чвертки» берізки точиться спеціальна рибальська розмова.

Рибалка Мишко, здоровий хлопець, років двадцяти трьох, розповідає про те, як батьки ховали його позаторік. Мишко, видно, добрий робітник, і серед інших рибалок позначається своєю незвичайною культурністю. Я не чув ніколи, щоб він лявся довго, віртуозно і здебільшого без усякого приводу, як це звичайно роблять більшість рибалок. Я помітив також, що з своєю молодю вагітною жінкою, що виходить, випинаючи вперед живота, зустрічати його на беріг після ловів, він поводитьсь чемніше, стриманіше й з більшою повагою, аніж будь-хто із тих рибалок, що мені доводилося бачити.

Мишко сплюнув після чергової щклянки берізки, перекусив солоного пузанка й почав оповідати:

— Пішли ми позаторік під осінь декількома баркасами аж до Ейського. Острови там є, а коло тих островів риба добре ловиться. Взяли ми з собою бочки та сіль, ловимо між островами рибу й солимо, а ввечері—вино п'ємо. Було там наших бердянських чимало. Одного дня, коли розійшлися ми зранку рибалити, знявся страшенний шторм. З наших три баркаси перекинуло, дехто потонув, а я вправився якось до берега та в захищнім кутку на якорі став.

А надвечір того дня рушила частина наших хлопців додому. І рушила з чуткою, що мовляв, затонув Мишко геть із баркасом. Не перевіривши цієї чутки, розповіли її в Бердянському, і миттю вона до батьків донеслася, і, як той грім, вразила їх. А батьки вже розповіли жінці.

Батько мій старий досвідчений рибалка, а мати—тільки мати. І почалася в сім'ї мука, суперечки. Батько не вїрив: «не

такий, казав, Мишко, щоб по дурному в морі загинути». А мати плаче та просить до попа, панахиду одправити. Батько все чекав якогось знаку, повідомлення, сподівався, що десь тіло знайдуть, чи баркас приб'ється, а чуток спочатку не було, а потім—чого не вигадують люди? Десятки разів приходили, десятки разів по різному розповідали і про баркас, і про тіло, але кожного разу уїдливі запитання старого батька про прикмети, про ознаки—будили в нього нові й нові сумніви:

— Живий Мишко, не скигли стара. Жени до бісового батька баб безглузких, щоб тебе з пантелику не збивали.

І нарешті почав справді ганяти баб, бо довели матір мало не до божевілля своїми чутками, порадами, ворожінням та закличками на панахиди.

А ми собі рибу ловимо, берізку п'ємо. Поздоровшали, риби чималенько наловили, прийшов час і до дому вертатись. Зустрів я вже під косою наших бердянців—здивувалися дуже.

— А по тобі батько-матір,—кажуть—уже панахиди правлять. Геть і документи з району прийшли, що ти загинув із баркасом.

Рушив я додому, ішов на повний хід—і другого дня вдосвіта зупинився коло дому, ввійшов у хату. Матері нема, а батько спить. Трухнув я батька за плечі та й кажу:—Ану, годі спати, допоможіть но,—рибу з баркаса виберемо...

А батько підвівся, протер очі, затремтів, аж плаче, так й каже:

— Казав я старій, що Мишко по дурному не пропаде. Не такий він, сукин син, щоб зря пропадять...

Мишко підвівся, оглянувся навколо в цім безбережнім морським просторі, що над ним синьою мискою напнулося глибоке небо.

Оглянувся навколо ще раз і сказав:

— Саме тут нам і сітку ставити.

Бовтнув якір, почалася робота.

Кінець дня і цілу ніч працювали ми коло сітки, ставили й вибирали її, а вдосвіта навантажений баркас під гарним попутним вітром наближався до Бердянського. На обрії з'явилися нам поволі маяк, церкви, гори, а потім заблищало під

ранішнім промінням чепурненьке місто. На березі вже чекала на Мишка його вагітна жінка, матір, брати, а згодом підійшов заспаний батько і, засукавши штани вище колін, заходився з усіма вибирати рибу: то в кооперацію, то на базар, а то собі на юшку. Приємно було після дванадцяти годин напруженої праці в морі лягти на пісок, розтягти руки й ноги і підставити груди під гаряче сонце, під шмалкий вітер з моря, що гнав на місто куряву, мошку і всяку нечисть і наскрізь продував легені солоними пахощами морських просторів.

IV.

Як незграбний жук, біжить, здіймаючи стовпи куряви, автобус Укравтопромторгу з міста на курорт. Пробігає вузькі вулиці Матроської Слободи, вибігає на нове шосе. По обидва боки виноградники, баштани, пораються люди, зрізаючи виноград, вибираючи кавуни та дині.

За десять хвилин автобус зупиняється серед молодих дерев, що обступили рівними рядами курортні будівлі.

Бердянський курорт росте і будується. На недавно ще голому, порожньому місці ростуть великі, нового стилю будівлі, розбиваються парки та квітники, і хворий та стомлений людина з різних закутків країни, а здебільшого з Донбасу, сповнює курортні ліларні, інтернати, вештається по алеях, з рушниками та простирадлами, стає в чергу до ван, душів та інших курортних процедур.

Газетний кіоск, і навколо нього зранку люди. Їдальня ЦРК з великою верандою, де приїжджий першими днями зразу ж кидається на різноманітну озівську рибу.

На прийомі в курортних лікарів ви поринаєте в атмосферу спеціальних курортних інтересів: порад, незадоволень, скарг. Тут усе про недуги, про процедури, про цілющі властивості курортів, про здібності курортних лікарів.

Та розмови розмовами, а дійсність дійсністю. Бердянський курорт має блискучі перспективи, бо в ньому виключно вдалий збіг сприятливих умов: море зо всіма його цілющими властивостями, солоні лимани, грязі, виноград і прекрасні кліматичні умови. Покищо курорт ще не досить обладнаний, він бідні-

ший за інші старі курорти, але вже найближчими часами тут розгортається велике будівництво.

Та й тепер лунає над курортом грукіт, брязки, веселий гамір будівничий. Закінчують великий інститут фізичних метод лікування, закінчили вже для нього водогінну вежу.

Одного чудового осіннього дня відбулося урочисте відкриття нового інституту. На урочисте відкриття прибули гості зі столиці, Нарком та інші відповідальні робітники виголошували промови: про нове будівництво, про розвиток курортної справи, про боротьбу за здоров'я трудящого люду. Грали музики, стояв навколо інституту великий барвистий натовп курортних, а за сто кроків грюкали в беріг білі хвилі морські й розбігалися піною по піску; над головою ж зовсім низько пролітали табунами здивовані дикі качки й, оглядаючись, летіли десь далі, на озера, на косу.

Інститут фізичних метод лікування устатковано останньою закордонною апаратурою, всі його відділи почали вже працювати. Досвідчені люди казали, що він рівняється своїм устаткуванням з першим у Радянському Союзі Севастопільським Інститутом. Бердянський курорт ледве-ледве почав здобувати собі популярність серед широких мас, але вже незабаром він матиме велике значіння не тільки для України, а й далеко за її межами.

Найприкріше досі—це відсутність певних вигід для курортного люду, що приїздить сюди здалека, сподіваючись на більш-менш нормальні умови життя. Більших інтернатів, пансіонатів немає. Курортні приміщення можуть задовольнити дуже невелику частку з тих, що хочуть лікуватися. Отож і потрапляють чужі курортні до бердянського тубільця, який поділяє погляди на курортника мого, скажім, хазяїна. Курортний, мовляв, це худобина, яку треба найретельніше стригти, не даючи йому ані найменшої вигоди. І селиться бідний люду у хатинах, до культурного життя не пристосованих, платить за все дороге, хоч життя в Бердянському дешеве, і живе, забуваючи про найменші зручності міського життя. Ні водогону, ні каналізації, ні чистої кімнати, ні навіть пристойного відхідника. Все примітивно, брудно, незручно.

Особливо важко доводиться тим, що йдуть з хворими, з дітьми. Той потрапляє в надзвичайно скрутне становище. Здоровому—байдуже. Він має змогу переночувати й на дворі, коли не допікає мошка або дощ, має розвагу й відпочинок в екскурсіях, в рибальських подорожах, в мисливських мандрівках, і всього цього цілком вистачить, щоб сповнити відпускний час цілою низкою нових, цікавих, незвичайних вражень.

Ім'я Махна досить таки міцно зв'язане з Бердянськом та його околицями. Тут уперше виявив себе Махно ще до війни, надзвичайно нахабно пограбувавши казначейство. З цього й пішла його дальша карно-бандитська кар'єра. А згодом, під час громадянської війни, він не раз налітав хижаком на беззахисне місто, руйнував, палив та люто знущався над мирною людністю.

Коли одшуміла й закотилася слава махнова, його друзі й прибічники поверталися додому і позатаювалися по закутках, як миші в норах. Недавно на Бердянщині викрито ціле кубло таких грабіжників, що намагалися затаїтися. Кажуть, що їх чимало ще можна знайти.

Варто тільки вийти за місто, в Приозівський степ, в околиці селища, щоб зустріти зовсім незнані нам форми життя і способи господарювання. Варто, наприклад, побувати в грецьких та болгарських колоніях, де провадиться культурне скотарство та вовняно-м'ясне вівчарство. Варто поблукати приозівським степом, зустрінути велику отару овець з пастухами та вівчарськими псами. Наслухатися цікавих розмов, оповідань про громадянську війну, про Махна, що завдав Бердянському великих ран. Нагодують вас гострою бринзою, попоїсте степового хліба, а в селі знайдете хороше вершкове масло.

Досить раз поглянути на географічну мапу, щоб кинулася в вічі вибаглива лінія північного узбережжя Озівського моря. Починаючи від Генічеська й Арабаської Стрілки, аж до самого Ростова—тягнуться одне по одному—Утлюкський лиман, острів Бирючий та Федотова Коса, потім немов висунені в море довгі язики, коси: Обиточна, Бердянська, Білосарайська та Крива. Відповідні розпорядження влади визначили ці коси, як державні пташині заповідники, бо це величезної ваги вузлові

станції для перелітних птахів, а також дуже вдале місце для гніздування. І справді, тут є справжні гніздові колонії, що гніздами й малечою вкривають величезні ділянки землі. Але те, що доводилося бачити й чути, переконає, що з заповідниками справа не гаразд: на заповідних місцях не тільки полюють, а й винищують весною величезну кількість яєць. Буває, що приїздять цілі дубки по яйця і виїздять повні. Беруть усе: це ж бо йде на мило, а на мило все придається. Зважаючи на величезну вагу цієї місцевості для пташиного населення мало не цілої Європи, треба нарешті взяти її під пильний догляд та охорону. Дуже спокуслива була перспектива помандрувати по цих косах, щоб можна було її не здійснити.

Найцікавіша з усіх—це, безперечно, Коса Обиточна. Простяглася вона довгим карлючкуватим пальцем у море, а на тім пальці і болота, і озера, а на них сила силена дичини всякої. Приємно було серпневої ночі лежати на вузькій перешийку, на пахучих приморських полинах, слухати, як сумно зідхає розгойдане денним вітром море, як свистять крилами і стиха покрикують табуни всяких птахів, особливо гусей та качок у темному небі, високо над головою. На Обиточній Косі і навколо неї великі й хороші баштани: кажуть бердянські мешканці, що кращих кавунів, ніж на Денисовій Косі (так тут зветься Обиточна),—немає в світі. Кавуни справді прекрасні: великі, соковиті, солодкі. Сюди наїздять гуртами мисливці з Бердянського і завжди повертаються додому з добрими наслідками: качок тут б'ють багато, а восени, коли починається масовий літ, чимало б'ють гусей, здебільшого на засідах, закопавшись у землю та старанно замаскувавшись кущами і бур'яном.

Бердянська Коса не така багата на дичину, як Денисова. Тут багато важить те, що велике місто близько, що на косу прокладено вже залізницю. Кожного дня ще до світанку вирушає на косу порожній маршрут вантажного поїзда по баласт. Що дня вивозять з Бердянської коси тисячі пудів прекрасного баластового піску, щоб посипати залізничні насипи; беруть, казали, звідсіля пісок і на Дніпрельстан, бо пісок дуже добрий.

При кінці коси стоїть високий, але якийсь незграбний маяк і, ледве смеркне, починає моргати своїм блискучим оком, вка-

зуючи шлях пароплавам та рибалкам. На косу часто їздять у дні відпочинку баркасами та «гапками» бердянські робітники, покупатися, погрітися на сонці, почаювати, їздять гуртками по дві—три родини з дитворою.

З Бердянського до Маріуполя можна проїхати автобусом: хоч тісно, гаряче і тряско, та швидко. Тут залишається праворуч—Гурзуф, Ялта, назви, що залишилися на спомин про палкі фантазії колишніх мешканців і фундаторів. Надто вже хотілося дорівняти тутешнє узбережжя до Кримського... Не знаю, як на чий смак; я не люблю кримського узбережжя, ніби виліпленого з пап'є-маше. Я в усякім разі волю Озівської коси, лиманів, островів.

Маріюпіль—тепер не тільки адміністративний центр великої й багатой округи. Під Маріуполем, у Сартані, і раніше був великий металургійний завод, а тепер поблизу міста, на річці Кальмію, будується новий велетень, технічно-найдошкonalіше озброєний. Цей велетень даватиме протягом року 3,5 міл. тонн чавуну. Увесь завод розрахований на 10 домен, 24 мартени та 3 блюмінги, з яких дві домни та чотири мартени буде збудовано протягом трьох років.

Згодом почнуть будувати другого подібного велетня в Таганрозі на річці Міюсі. Ці заводи працюватимуть на керченсько-таманській руді, що її приставлятимуть у Маріуполь та Таганрог морем, найдешевшим шляхом.

Приозівські степи між Маріуполем і Таганрогом, а також і далі—до Ростова—ще повільні й сонні, як і придніпровські степи. Саме тут, як ніде більше на Україні, зберігся той тип українського селянина, що всюди в інших місцевостях одійшов у минуле: солом'яний бриль, вуса, широкі полотняні штани, чоботи, ціпок у руках. Ближче до моря, в околицях міст, тут дуже добре розвинене культурне садівництво. Добре тримане й доглядане дерево дає порядний врожай сильної фрукти.

Першим реконструктором степових масштабів і темпів стає трактор: серед степової тиші тепер уже часто чути його грукіт та якийсь специфічний металевий скрегіт. Не один, а цілі валки тракторів виходять із воріт машинотракторної станції, широкою смугою захоплюють і розтинають степові черноземлі,

заорюють межі селянських окрайків, закладають підвалини нового життя. Коли до їхньої праці прилучиться грукіт і темп нових металургійних заводів у Маріюполі й Таганрозі, тоді прокинеться степ, заплідниться індустріяльними живчиками,— тоді в цих широких просторах, на цих багатющих ґрунтах бурхливо ростиме колективізоване, індустріялізоване сільське господарство...

По приозівських селах та колоніях розвинене досить тонке культурне прядіння вовни. Поминаючи вже такі прості і примітивні речі, як вовняні панчохи та шкарпетки, потрібні кожному мисливцеві чи туристові, серед тамошніх прях ви часто-густо зустрінете таку досвідчену, яка готує на продаж тонкі, прекрасні, білі вовняні хустки, що ними пишаються модниці наші в театрах та на концертах. Але мало хто знає про це, і ці промисли не організовані, не раціоналізовані, коли хочете, і животіють вони покищо на щаблях примітивної кустарщини.

Курортна дифузія відбувається щоденно. Щоденно ранком через Бердянський вокзал у місто вливається кілька сотень людей, навантажених речами, з надіями в очах. І щовечора з того ж таки вокзалу, та разів два чи три на тиждень із порта на пароплаві від'їздять по всіх напрямках.

Аналізуючи досить великий і барвистий запас вражінь надозівських, доведеться визнати, що найменше їх залишилося від самого міста Бердянського. Та це й не дивно. Є бо прекрасне море, лимани, курорт, риба, степ, а до всього цього, ніби випадково, притулилося коряве провінційальне місто. Воно, як і Слобода, дуже цікавиться «курортними», але, як і вона, нічого курортним не дає. І не даремно від нього не залишається більших і цікавіших вражінь, як хіба від кумедної вивіски фотографа Ямпольського, з болючим вигуком до відвідувачів і «курортних»—не фотографуватися на пляжі, щоб не бути схожими на негрів, а йти до нього в павільйон, де, як у театрі, є всілякі декорації, а в тому числі і бердянський пляж «с волнорезом». А виставлені коло цієї оригінальної відозви світлини жорстоко

викривають усі професійні таємниці та хитрощі невдахи—фотографа.

Згодом, десь там зимою, коли в об'єктивному балянсі кожного мандрівника твердо залишаться бодай спомини про сонце, море, повітря, виноград, рибу, пляж, ви забудете про те, що на бердянському вокзалі немає, носія, що на весь поїзд є тільки один вагон з пляцкартами, що в вагонах темно, бо кондуктори запроваджують своєрідний режим економії на свічках, що для великого потоку людського, який щороку систематично сповнює Бердянське, як і більшість наших першорядних курортів, у всякого нашого начальства залізничного і пароплавного немає нічого іншого, крім обурливо байдужого формального ставлення, незужитих рештків тих старих поглядів, що пасажир існує для начальства, а не навпаки.

Я кажу твердо, що все це забудеться. Згодом вам навіть незручно буде перед самим собою за таке надмірно болізне, вередливе ставлення хоч і до в'їдливих, а все ж таки тільки дрібниць.

Головне не в цьому. Головне в тому, що відпуска збігає неприпустимо швидко. Не встигнеш ще як слід вдатися в цікаві деталі незнамого досі життя в невіданім досі закутку нашої країни, не встигнеш як слід почистити легені солоним здоровим морським повітрям, не встигнеш забути про важкі, а zarazом милі турботи твоєї повсякденної праці, як вони знову встають і кличуть до себе.

І треба пакувати речі й виконувати тисячу дрібних, марудних обов'язків перед від'їздом.

Одного прекрасного ранку море було тихе, принадне; воно потягалося й співало ніжною пісні, ніби сонний кіт на прилічку. Після обіду заграва «широко», забілили на морі кучері й гребінці, забухала хвиля гарматою в беріг. Надвечір ми востаннє стояли на березі, і роздратована хвиля підбігала до наших міських черевиків, таких незвичних до цього пухкого піску, що визнає тільки просту людську босу ногу.

А ще за годину на Бердянське впала ніч, місяць провів свою кривувату смугу від берега аж до обрію й тішився з неї.

Поїзд стояв та стояв—напівтемний, довгий, похмурий. В нього, як комахи, метушливо лізли люди, заповняли полицки, проходи, закутки. Потім поїзд пустив хмари чорного диму. Пахощі кам'яного вугілля вбили останні спомини про вітри над морем, про солоні аромати. Через чорні степи рушали ми тої ночі від Озівського моря до високих круч Дніпрових.

НА ВЕЛИКІЙ ЗАГАТІ.

Дід Мина, поставивши міцно човна на якорях, як завжди, ловив рибу «на ходову» біля порізаних палів старого стратегічного мосту. Це було його улюблене й немов би заорендоване місце. Вертаючись у вечері, він завжди казав мені з міною переможця:

— А сьогодні я таки з півпудяки взяв...

Я довго й марно їздив човном під кручею, сподіваючись зловити щось на доріжку, аж доки не надокучило. Тоді я під'їхав до старого, але вправного рибалки, завжди привітного й веселого,—покурить і погомоніти.

Сонце вже пекло добре. Дніпро розтопленим сріблом лежав у берегах; у далечині, на півдні, виблискували крізь чорні хмари диму високі бані київських церков.

Дим від цигарки поволі танув у гарячому нерухомому повітрі. Точилася повільна розмова—лінькувата, рибальська. Чипляючись одна за одну, переходили розмови від риби до Дніпра, від Дніпра до порогів і—раптом,—не знаю як,—я д'їшов до проєкта Дніпрельстану, що ним тоді марив, як одним з найблискучіших проявів сміливої й широкої думки людської. Захопившись, я довго й докладно розповідав старому рибалці про технічні подробиці й економічні перспективи дніпровського будівництва. А дід смоктав цигарку, примружившись, дивився в далечінь і мовчав. Я закінчив. Стало тихо на кілька хвилин. Згодом, ніби прокинувшись, Мина сказав мені:

— Знаєте, Дніпро перегатить—не проста річ... Та більшовики, раз узялися, то й загатять... Ціі можуть...

Це було років із п'ять тому, коли ідея велетенського будівництва ніби висіла в повітрі. Коли про Дніпрельстан писалося багаті статті в кожній газеті, коли про нього говорили промови,

скликали чимало різних нарад. І сам я в той час написав уже й сказав чимало слів про Дніпрельстан, про сміливий проєкт, що обіцяв багатому українському півднєві такі казкові перспективи. Не зважаючи на це, спокійна впевненість діда Мина, що виріс на Дніпрі, знав його міць і примхи, впевненість у тому, що більшовики Дніпрельстан таки збудують,—була для мене дуже знаменна, і я поїхав від діда знову під кручу з якимсь особливо радісним почуттям.

Через декілька день передо мною знову встала реально проблема Дніпрельстану, але в зовсім іншому пляні, поєднана з шкурницьким жахом темного обивателя. В одну з київських редакцій надійшов лист мешканця Слобідки з суворим ультимативним запитанням: як радянська влада застереже його будинок від затоплення в той час, коли збудують нарешті греблю на порогах і підійметься рівень води у Дніпрі. Зважаючи на загрозливі перспективи щодо Слобідки, слобідський тубілець радив редакції обміркувати це питання, щоб заздалегідь добре зважити перше, ніж братися до таких небезпечних річей.

А ще за тиждень чи два мені припало зачитати лекцію про проєкт будівництва Дніпрельстану в одній із військових частин. Доводилося говорити про реалізацію проєкту Дніпровського будівництва, як про справу, коли не сьогоднішнього, то завтрашнього дня, подавати недалеко й певне майбутнє, як уже річ цілком реальну. І численна аудиторія червоноармійська багатьома записками й запитаннями до краю переконала мене, що Дніпрельстан—це вже не майбутнє, а дійсність, що ідеєю греблі з гідроелектростанцією та шлюзом, а потім—величезного індустріального комбінату навколо станції, як могутнього електричного серця,—що цією ідеєю найширші маси робітничо-селянські не тільки зацікавлені. Я відчував, що вони пройнялися нею, що їхня воля виразно скерована в бік якнайшвидшої реалізації цього принадного проєкту.

— Не диво червоноармійці,—гадав я,—адже Червона Армія це, між іншим, прекрасна школа. Вони добре обізнані з усіма нашими будівничими плянами, а Дніпрельстан у тих плянах займає одне з перших місць. А от,—що переконаний Мина, що повірив заляканий домовласник із Слобідки і вдається до на-

ївної профілактики,—це вже серйозні покажчики, що Дніпрельстан на часі, що сьогоднішній проєкт завтра буде фактом.

І справді, за цей і довгий, і заразом короткий час від тих днів, Дніпрельстан став очевидним і безперечним фактом; будівництво розгорнулося нечуваними досі темпами, і саме тепер, коли пишуться ці рядки, підходить до найважливіших, найвідповідальніших моментів.

Після Дніпрельстану будується й ще далі будуватиметься чимало грандіозних комбінатів. Уже закінчено Турксиб — з казковою швидкістю збудована залізниця, що прорізала пустельні краї й поєднає два багатючих, дуже один одному потрібних райони. На черзі Волга—Дон, теж дуже вдало задумане будівництво; після його реалізації Волга тектиме не тільки в Каспійське, а й в Озівське море. А далі йдуть Сельмашстрой, Тракторні заводи на п'ятдесят тисяч тракторів річної продукції, кожний, хібинські апатити, уральська нафта, солікамські солі та багато інших. Голова кругом іде від творчого піднесення, від всебічного використання багатючих природних сил наших республік. Більшість згаданих проблем навряд чи меншої ваги та значіння, аніж Дніпровська проблема. А надалі, очевидно, повстають і повставатимуть іще сміливіші, іще цікавіші.

Але Дніпрельстан у думках мас ніколи не втратить особливого інтересу, особливого зацікавлення. Адже ніхто інший, а Дніпрельстан—є перше дитя доби нашої реконструкції. Адже сама ідея Дніпровського комбінату—ідея закувати в бетонні лабети бурхливі хвилі Дніпрові, щоб запліднити цілий багатючий край колосальними кількостями дешевої енергії,—сама, кажу,—ідея ця особливо принадна й смілива, ніби це здійснення якоїсь давньої мрії, якоїсь казки.

Президія Союзного Держплану, ухваливши 6 листопада 1926 року, «порядком великого будівництва» почати будування дніпровського велетня,—велику загату на порогах,—тільки вивершила і законодавчо оформила виразно викристалізовану волю мільйонів трудящих цілого Союзу. Отож не дивно, що телеграфне повідомлення про початок будівництва трудящі сприйняли й відзначили, як велике свято, відповівши на нього

проявами одностайного піднесення і ентузіязму. Початок будівництва Дніпрельстану був першою ґрунтовною віхою на широкому шляху соціалістичного будівництва.

КИЇВ—ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ.

Колись студентські гуртки чоловіка шість—сім віддавали данину вимогам часу, проїздили великими човнами з Києва до Херсону. На порогах зупинялися, згадували сиву давнину, все, як слід. Та те було давно й ніби за повинністю.

А ось тепер, коли пороги не сьогодні-завтра назавжди залле Дніпро, коли над зрадливими гострими штилями Волнизького чи Ненаситця незабаром спокійнісецько ходитимуть великі пароплави,—вибачте... І я хочу, я повинен на власні очі докладно подивитися на пороги. І не стільки на самі пороги, що от-от відійдуть у безвість, як на велику загату за порогами, що мурується на скелястому дні дніпровому, що починає собою нову добу нового життя.

Однодумців і попутників зібрати в Києві не важко. Речей багато брати не треба, бо наш серпень з погляду кліматичного найкращий місяць для подорожі: рушниця, мислівський мішок, собака,—і так одного чудового серпневого ранку наш гостроносий легкий човен рушив униз, старим шляхом «із варяг в греки».

Як личить організованим людям, запровадили сувору дисципліну й чергування, ніби на справжньому судні. Кожен твердо знає—коли веслувати, коли їсти варити, коли вартувати, а коли байдики бити. Човен поволі посувається Дніпром на південь. Дніпро млявий, сонний, ледве-ледве виграє зморшками жартівливих хвильок, а сонце вже не дошкуляє, а ніжно, лагідно обтікає обличчя й тіло. Ми цілком довірилися Дніпрові: він нас везе, він нас і жарчує. Один рибалить, один за мисливця—і нам у весь час подорожі не бракує ні риби, ні м'яса.

Ночі короткі, холоднуваті. Приємно такої ночі поспати на косі, на гарячому від денного сонця піску, щоб ранком, цілком свіжим і відпочилим, прокинутися й рушити далі, ледве-ледве заведеться на світ.

У цім повільному, але певному темпі пересування, в цій природній красі й тиші, є щось таке, що спонукує до повільних згадок про давнє минуле, до споминів про все, що поєднується від давніх часів з цими місцевостями.

Адже Київ,—певно говорять найвидатніші вчені,—це найстаріше місце в східній Європі, де знайдено слід першої людини. Коли почали танути льодовики й береги Дніпрові вкрилися густими буйними лісами, ця перша людина з'явилася тут у вигляді й стані такому примітивному, такому дикому, що нам тепер це важко й уявити. Вона жила без жодних засобів для боротьби за існування; щоб втихомирити голод, вона повинна була піймати здобич, душити її живу, тремтячу, і перегризаючи горлянку, наїдатися гарячим м'ясом та кров'ю. А в лісах, навколо Дніпра, жили тоді мамути, носороги, ведмеді, велетенські олені.

За певного примусу над собою, за свідомого, так би мовити, напруження власної фантазії, можна, звичайно, уявити собі такі ліси, таких тварин на берегах Дніпрових і таку людину. Але все це в дуже далекій давнині, все це настільки абстрактна здогадка, що довго затримуватися на цьому чогось немає й охоти, хоч серед подорожніх є один добрий знавець цих справ і цікавий оповідач. Отож імпровізованих диспутів та дебатів на ці «доісторичні» теми нам вистачило до Трипілля. Верстов щось на п'ятдесят з гаком. У Трипеллі наші доісторичні розмови закінчилися оповіданнями про відомі розкопки професора Хвойка, що відкрив тут незнану доти культуру хліборобського народу кінця кам'яного і початку бронзового віку, так звану культуру трипільську.

Далі почалися розмови на теми вже історичні.

Та як же справді обійтися без історичних розвідок в цих місцях, коли сама історія—плутана, важка, кривава історія українська наступає на нас з обох берегів Дніпрових довгою смугою століть.

Вітряки на горах трипільських довго стежать, слідкують за нами. От-тут і згадується старовина: як Святослав, рятуючись від переможців-половців,—«вбеже в Триполь»; як Трипілля правило за оборону Києва від нападів степових кочовиків.

І ще згадується зовсім недавня жахлива «трипільська трагедія», що її бачили ці прямовисні кручі.

У Ржищеві—надвечір. Щоб не ночувати в містечку, рушаємо далі шукати пустельних місць. Але встигли подивитися, як червоні валки селянські з музиками й прапорами привезли хліб на пристань і вантажили самохіть на пароплав. Захід сонця заступили хмари; накрапав дощик і щоб, бува, хліб не

Плотовики на березі.

псувався, бігали з берега на пароплав з мішками на плечах навперейми: треба було навантажити до ночі.

Поминули Трахтамирів—старовинне місто, колищній манастир запорізький; та про манастир мало хто знає, а далеко більше відоме «трахтамирівське» каміння: і млинарське, і на бруки. Великі поклади пісковика не тільки на березі, а й у річці; тут вони залягають майже суцільною поперечною загатою, залишаючи для пароплавів досить незручний хід, особливо влітку, коли води меншас.

Коло Переяслава — Батурина гора, а далі друга велика могила; мало хто знає народній переказ, що ніби в цих могилах поховано мітологічного велетня Кирила Кожум'яку та його брата Батура.

На узгір'ях та в ярах над берегом розташувався невеличкий, скромно провінційальний Канев, а далі за ним могила Тарасова з мальовничим новим будинком готелю для екскурсантів. Відпочиваємо, купаємося, виходимо на гору до могили. Кілька годин тут, у тиші й теплі соняшному, дають відпочинок і насолоду. На сусідніх узгір'ях оруть селяни, покрикуючи на коней; співають, ніби на конкурсі, півні в Манастирку... А поза цим—чарівна тиша і спокій.

Рушаємо далі. У нас є качки, є риба. У плотовиків добули хліба й сливок. Щоб не гаяти часу, їдемо весь день і ніч: поминули Прохорівку, Сокирну, а після півночі простояли до світанку під Черкасами, щоб з першим натяком на день плити далі й далі.

За Черкасами зникли гори, а з ними—мальовничі красвиди. Тут обидва береги Дніпрові рівні, плискаті, одноманітні й скучуваті. Зате дичини тут сила-силенна—по різних домах, стариках, річищах на затоках, що на них тут охоче дробиться ріка. Богун і Бужин—це найкращі місця для качиного полювання; досвідчені київські мисливці аж сюди наїздять восени за рекордними нормами.

Приємно поблукати по берегах отих численних заток, приємно вдалим пострілом звалити незграбного вайлуватого важкого крижня й причепити до тороків.

Та Бужин був цікавий для нас ще з іншого погляду. Тут уперше розжилися ми на кавуни—купили чимало й не дорого. І вже рушивши човном далі, кінчаючи гуртом п'ятого кавуна, згадували, що саме тут недалечко, на Тясьміні, зовсім зазмер колись бучний Чигирин, що в цих місцевостях Юрко Хмільницький воював з російським військом, а трохи згодом Самойлович з Ромодановським розгромили в пень стотисячну армію турецького візира Кара-Мустафи.

Проти Бужина Дніпро з лівого берега приймає в себе Сулу, що біжить сюди повз Ромен, Лохвицю та Лубні; а берегом

Сули на великій віддалі тягнуться вали та насипи, рештки давним-давно збудованої «лінії»—оборони проти степових кочовиків.

Поминаємо Городище, а потім Крилов, у гирлі Тясмина. Крилов збудували 1715 року поляки, на татарському «перелазі» із степу. Підходимо до Кременчука. Пристойний, чепурний Кременчук—теж свідок давньої давнини; його засновано ще 1571 року, а Боплан згадує за нього у 1675 році, як за багате, жваве місто. Ба й справді, Кременчук і тепер у вигідному становищі, на перехресті Дніпра й залізниці. І тепер у Кременчуці буяє життя: працює залізниця, працює пристань, працюють фабрики. У місті курява й спека. З церков уже знято хрести, натомість майорять на банях прапори й антени,—видно, в церквах уже клуби. Незабаром, очевидно, полетять додола й дзвони, що затрималися досі на дзвіницях. Вони потрібні країні в будівничу добу.

За Кременчуком у Дніпро вливається Псьол. Великий приплив Дніпровий довжиною понад шістьсот верстов. Потім трохи далі велике мальовниче село Келиберда, старовинне селище наддніпрянське, що його не раз руйнували татари. На самому березі стремлять гострі високі кам'яні шпилі. Це прекрасні й багаті поклади граніту.

Від Кременчука почавши і до самого Дніпропетровського, раз-по-раз Дніпрове річище перетинають так звані «забори», кам'яні кряжі, що дуже ускладнюють судноплавство, але нічим не загрожують нашому човнові, крім хіба потреби маневрувати широким річищем і через те гаяти час.

На цім відтинку Дніпровому з лівого берега вливаються в нього ще два припливи: Ворскла, нижче Переволочної, дуже старовинного селища, відомого ще з XI століття, та Орель, що впадає в Дніпро на кілька верстов нижче за пристанню Орлик. Під Переволочною, як відомо, закінчився останній акт полтавської трагедії: тут Петрове військо полонило коло п'ятнадцяти тисяч шведів, що в розпачі тікали з-під Полтави; саме тут, переправившись на турецький бік, тікали диким полем від Петрової помсти Карло з Мазепою.

За нами від Києва по обидва боки Дніпрові залишився багатючий край—правобережний і лівобережний лісостеп з родючою чорноземлею, з багатьома цукроварнями, з старими, вже цілком оформленими буряковими районами. Як і вся країна, український лісостеп по обидва боки річки вступає в реконструктивну добу. Технічно озброюється й колективізується сільське господарство, перебудовуються й будуються нові цукроварні, шириться площа під цукровим буряком. Але сьогодні не відчуваються ще ці процеси на Дніпрі. За весь час нашої подорожі ми зустрічали головним чином, пасажирські пароплави; вантажів Дніпром іде ще дуже мало. І от, переходячи від історії до економіки, треба сказати, треба підкреслити, що справа водяного транспорту у нас ще не розвинена, як слід, що вантажі, для яких Дніпро—найвигідніший шлях сполучення, ще його обминають. Зрозуміло, що цю справу зразу розрубає Дніпрельстан, але час уже, здається, готуватися до того зламного моменту, щоб він не захопив нас зненацька. Дніпрові хвилі даремно біжать з півночі на південь і чекають того потужного вантажообігу, що його може підняти й перекинути могутня Дніпрова течія.

Так, лісостеп увесь залишився позаду. Перед нами справжня степова місцевість, колишнє «дике поле», колишня територія • кочовиків-татарів.

Уночі—здаєка заграва; палахкотить полум'я й вогні над Кам'янським. Реве, грюкотить і якомсь особливо скрегоче велетень металургійний завод, що на ньому працюють понад дванадцять тисяч робітників.

А ранком ми в Дніпропетровському. Це справжнє місто вугілля й металу. Це місто перше на Україні щодо питомої ваги пролетаріату в загальній кількості людности. І от, коли поминути вугільну куряву й дрібний чорний пил, що осідає в горлі, в очах, на зубах,—у Дніпропетровському на кожному кроці, в кожному прояві зовнішнього життя відчуваєш центр, великий індустріальний центр, та ще й найважливішої галузі важкої індустрії.

Це можна побачити і на зовнішньому вигляді міста, і його мешканців, а особливо відчути в темпах руху життя а в настро-

ях. Тут ще зайвий раз переконаємся, що не адміністративна вага й не торговельні спроможності є головною запорукою здорового потужного розвитку нашого радянського міста, а міцна ґрунтова індустріальна база.

В Дніпропетровському і навколо нього величезні заводи перебудовуються й ширяться, поповнюючи пролетарські лави. В Дніпропетровському розгортається величезне нове житлове будівництво: цілі нові селища чепурних будинків, з рівними вулицями, прекрасними садками й майданчиками повиростали там, де ще недавно були порожні місця, смітники та піщані кучугури. В Дніпропетровському, нарешті, розгортається велика культурна робота й культурно-соціяльне будівництво.

Нам іще хочеться, бодай кількома словами, згадати Дніпропетровський музей, де так багато цікавого зібрано з історії усього краю, а, головне, з історії тієї його частини, куди ми оце простуємо: з історії порогів, Запоріжжя та долішнього Дніпра.

У писаних документах людства Дніпро відомий з давніх давен, ще від тих часів, коли спритні торговці-греки, посуваючись берегами Понту Евксинського (Чорного моря), отаборилися на його північному узбережжі, навколо Дніпрового гирла. Тут греки побудували чимало колоній, міст, селищ; тут за короткий час розгорнулася досить таки жива торгівля.

От сюди-то й завітав за 450 років до нашої доби непосидючий Геродот, один з найдавніших істориків європейської цивілізації, а потім докладно розповів у четвертій книжці своєї історії під назвою «Мельпомена» про цю подорож.

Геродот захоплювався Дніпром не менше, ніж наші сучасні туристи, але підступав до справи далеко реальніше, ніж вони. Геродот похвалював тутешній хліб і сіль, трави й худобу і чисті приємні на смак води дніпрові. Для нас цікаво відзначити, що Геродот визнавав Дніпро за судноплавний тільки на відстані сорок день подорожі від моря.

За Геродотом тут були багато інших, що залишили після себе писані пам'ятки. Серед них варто згадати Страбона та Плiнiя Молодшого (перше століття нашої доби). Вони мало що

дають нового, рівняючи до даних Геродотових; варто тільки відзначити вже в них згадку про Дніпрові верхів'я, про шлях до Балтійського моря, вже тоді, очевидячки, випробований і відомий. А в одного з свідків того часу—ритора Діона—слід згадати дуже нехвальну характеристику грецьких торговців, що поводитися тут, як справжні запеклі спекулянти, збуваючи погане ганчір'я й низької якості вино. Для нас зокрема треба відзначити геть в усіх цих стародавніх інформаціях про Дніпро те, що він уже тоді був за велику й надзвичайно важливу торговельну артерію. Ольбія, що її руїни ми тепер розкопуємо, народилася, як торговельне місто. Ще за Геродота Атєни через Ольбію одержували чотири мільйони пудів хліба; греки вже тоді торгували рибою, а по цінний бурштин подорожували аж у Балтійське море. Так звана, «цивілізація» посувалася в данім разі в напрямку з півдня на північ; через те кожне хронологічно пізніше джерело дає нові відомості про ріку і людність навколо неї—далі й далі в напрямку північному.

Хочеться окремо зупинитися на дуже докладних відомостях про Дніпро візантійського імператора Костянтина Багрянородного (десяте столліття нашої доби). За шість-сім віків від Діона до Костянтина багато змінилося на Дніпрі й навколо нього. За ці роки вже зникають або занепадають грецькі колонії на Чорному морі, сферу південного Дніпра займають печеніги, половці та інші кочовики, а далі на півночі в середній течії Дніпровій виростає нова держава—князівство й нове місто Самватас, тобто Київ.

Основне в творі Костянтина Багрянородного—це докладний опис торговельного шляху з півночі аж до Чорного моря. В його творі вже є вказівки про судна, що ходили в Чорне море й далі в Болгарію та Греччину аж з Новгорода, Любеча й Смоленського. Зокрема цей імператор виявив виразно торговельні нахили: він дуже докладно розповідає про організацію та вирядження експедицій із північних країн у Чорне море, відзначає всі місця, де експедиції зупиняються, перевантажуються; без сумніву—все це найбільше його цікавить.

До Костянтина Багрянородного нам доведеться ще повернутися, а тепер ми зупинимось на літописах, наших власних

джерелах про Дніпро. В них—цілком природно—про Дніпро пишеться дуже багато; можна скласти цілу розвідку про нього за літописними даними.

Та нам не доведеться ставати на цей шлях. Ми залишимо без розгляду дуже цікаві докладні географічні відомості, відзначивши тільки, що вони незрівняно докладніші, ґрунтовніші й правдивіші, ніж усі чужоземні джерела загалом, бо ж літописи писали люди, що самі це знали й бачили, а не з чужих переказів, як це подибуємо в чужоземних джерелах.

В літописах нас цікавить одне—це роля Дніпра, як торговельного шляху. Це ж бо з літописів пішов крилатий тепер вираз про «путь із варяг в греки», вираз, що зовсім із новим змістом відроджується саме тепер, у зв'язку з будівництвом Дніпрельстану.

Літопис так визначає цей шлях:

«І бе путь із варяг в греки і із грек по Днепру, і вверх Днепра волок до Ловати, і по Ловати вніті в Ілмер озеро великое, із него же озера потечеть Волхов, і втечеть в озеро великое Нево, і того озера внідет устіє в море варяжское»...

Цей стародавній шлях перетинав цілий суходіл від Чорного моря до Варязького (Балтійського); величезні труднощі—волоки, напади кочовиків, природні страшні перепони,—ніщо не могло тоді порвати ту торговельну артерію. [Не зважаючи на все це, вона існувала, росла, розвивалась.]

Крім хліба, воску, меду, жутра, шкіри, соли та худоби був іще один дорогий, хоч і страшний крам,—це раби, невольники,—бранці, або засуджені, дешеві мускулясті робочі руки, що на них був такий ласий тодішній Схід. За ці багатства наші предки діставали, власне кажучи, дурниці: різні предмети розкоші, дорогі тканини, вино... Торг, як бачите, був цілковито невігідний для барбарів і корисний для хитрих «культуртрегерів» греків.

За час з XIII до XVIII віку знову є чимало творів, що висвітлюють (висловлючись сучасною мовою) той чи той бік дніпрової проблеми, знову таки творів здебільшого чужоземних авторів. Серед багатьох згадаймо: Сигизмунда Герберштайна, що двічі їздив послом до Польщі й Москви (1516—1526 р.р.)

польського комісара Міхалона Литвина, що перебував 1544 року на Литві й на Україні, посланця до запорожців від імператора Рудольфа II Ериха Лясоту (1594 р.) і нарешті Гільома Лева-сер де Боплана, автора відомого твору «Опис України», що, як військовий інженер, 17 років перебував на Україні з доручення королів польських. Кожний із них відповідно до своїх завдань та нахилів звертав увагу: чи на торгівлю, чи на побут, чи на природу, чи на щось інше. Герберштайна, скажімо, цікавлять географічні дані; Міхалон Литвин з захопленням розповідає про чудову природу українську, про ліси, степи, безліч тварин, риби та птаства понад Дніпром. Наші природники, коли виступають проти безглузлого нищення тварин і птахів на Україні, ще й досі посилаються на поетичні оповідання Міхалона Литвина. Проте і Герберштайн, і Лясота, і Боплан особливо цікавляться порогами. Рушаймо й ми на пороги, побачимо їх на власні очі.

ПОРОГАМИ.

З Дніпропетровського наш випробований і майже рідний човен самотній повертався на пароплаві в Київ. А ми, як за-пеклі зрадники, на іншому, чужому, лоцманському човні рушили плавом через пороги.

Уже десьто мало є на Україні письменних людей, які не знали б, що на відстані 65 верстов від Лоцманської Кам'янки Дніпро поперек перетинають десять великих загрозливих для плавання порогів: Кайдацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Ненаситець, Вовницький, Будило, Лишний, Вільний та Явлений. Знали це добре й ми.

Навмисно не поспішаючи, повільно й помірковано посувались ми крок за кроком від Лоцманської Кам'янки до Кайдацького порога. Зазнавши на ньому доброго прочухана й переляку, ми потім жартома перестрибнули Сурський, за ним Лоханський з скелею Богатир, та Звонецький. Ніби якесь розчарування охоплює всіх нас, старих, досвідчених, Дніпрових веслярів. Бо справді ж, багато жажливіших хвилин зазнавали ми на Дніпрі, коло Києва, в бурю, в повінь. Чомусь здавалося, що

на порогах буде могутніше, страшніше, а разом і небезпечніше. А тут, хоч вода й невисока, а пороги мають досить таки сумирний, несерйозний вигляд. Тим часом ми добре бачимо, якого досконалого знання, сміливости та вміння володіти собою, точно розраховувати кожний рух, вимагають від лоцмана ці з першого погляду «невинні» пороги. Ні, це не жарт через них переїздити!..

Ці міркування рішуче й авторитетно стверджує рев невгамовного Ненаситця, славнозвісного запорозького діда, що з ним вони часто вигравали, як завжди, необачно ризикуючи своїм посіпацьким життям. Саме тут ви відчуваєте всю велич і силу Дніпрової течії та хвиль, саме тут зрозумієте, що людина, коли вона недосвідчена, коли одна діє,—не більше, як комаха на сивій гриві порога. На Ненаситцеві треба обов'язково зупинитися, щоб вивчити й впізнати старого в усій його грізній і непримирній красі.

Після Ненаситця—вартий уваги тільки Вовнизький поріг, довгий та одноманітний, а решта—Будило, Лишний та Вільний нічого особливого не уявляють, крім хіба відомого Вовчого Горла проти порога Вільного.

А там уже—край порогам, уже—Кічкас, а в Кічкасі й навколо нього—нова доба. А перше, ніж перейти до неї, повинні ми докладніше зупинитися на порогах, бо не будь порогів, не було б і Дніпрельстану.

Для відомого вже нам імператора торговця й письменника, Костянтина Багрянородного пороги були надзвичайно прикрою перешкодою на вигіднім, дешевім шляху до неосвічених, темних, але багатих на цінні речі слов'ян. Перешкода була не стільки в самих порогах, як у тому, що саме навколо порогів на дніпрових берегах професійні вояки—кочовики влаштовували засідки на грецьких крамарів і брали вільною рукою щедрої данини, скільки хотіли, а замірих греків-мандрівників без вагань і жалю пускали в бурхливі дніпрові хвилі: хай, мовляв, пливуть, звідкіля прийшли.

От-то Костянтин Багрянородний і зупиняється так довго на описові порогів. Хоч саме він і не був тут ніколи, а тим часом, очевидячки, мав добрі інформації: навіть деякі назви його

зберіглися за порогами до нашого часу. Оповідання Костянтина Багрянородного таке цікаве, що ми не можемо не подати з нього кілька уривків.

Розповівши про те, що в Кисві купці-мореплавці перевантажують крам в однодеревні невеликі човни, а потім кілька днів стоять у Вітачеві, чекаючи, доки як найбільше човнів збереться разом, він далі каже:

«І спочатку припливають до першого порога, що зветься Ессулі, що по роському та слов'янському значить «не спати». Це таке вузьке місце, що не ширше циканістрія (міра довжини—коло 270 футів), посередині ж стремлять скелі-прямовисні та високі, схожі на островки. Вода, вдаряючись у них, бурує, а потім, падаючи долу, створює великий грюкіт та жах. Через те роси не наважуються проходити через них, але, зупинившись поблизу, висажують людей на берег, рештку ж речей залишивши в човнах, голими ногами намагаються дно, щоб не спіткнутися на камінні, у той час, як інші тоді відштовхують очепами чардак, корму та облавки човна. З такими застереженнями переходять вони перший поріг через неглибокі прибережні притоки ріки.

Коли перейдуть цього порога, то взявши решту людей з берега, плывуть до другого порога, що по роському зветься Ульворсі, по слов'янському ж Островуніпрах, тобто острів порога. І цей схожий на перший, і переходити через нього дуже важко. Через те, знову висадивши людей, переводять човни, як і раніш. Так само переходять і третій поріг, назвиськом Геландрі, що по слов'янському значить дзвін порога. Потім у такий же спосіб четвертий великий, що зветься по роському Айфар, по слов'янському Неасит, бо птиці-баби (пелікани) гніздують у скелях на порозі. Тут прямо пристають до берега; вибрані люди виходять на беріг і рушають на охорону, і вартують дуже пильно, з огляду на печенігів. Решта ж, узявши з човнів свої речі, ведуть рабів своїх у кайданах берегом, шість тисяч кроків далі, доки не поминуть порога. Потім одні волочать човни, інші несуть на плечах, доки не поминуть порога, а поминувши спускають човни на воду, і, навантаживши знову плывуть.

Коли ж дістануться до п'ятого порога, що по роському зветься «Варуфорос», а по слов'янському «Вулніпрах», бо він утворює велике озеро, знову так само через глибокі річні протоки при березі ведуть свої човни, як це робили, переходивши перший та другий поріг, і доходять до шостого, що зветься по роському «Леанті», по слов'янському «Веручі», що визначає кипіння води, і так само переходять через нього. Від цього пливають до сьомого порогу, що по роському зветься Струвун, а по слов'янському Напрезі, тобто маленький поріг.

...Перепливши пороги, торговці досягають так званого Крарійського перевозу... Приходять сюди печеніги й нападають на росів».

Оповідання Костянтина Багрянородного закінчується описом жертв—живих півнів—під великим дубом на острові святого Григора, подячних жертв за звільнення від смертної небезпеки, бо за цим островом печеніги вже не нападають на подорожніх.

Коли відкинути з цього оповідання деякий елемент перебільшення, що утворювався під впливом багатьох переказів, то ми маємо досить цікаву й правдиву картину. І суть тут не в тому, що чимало назов збереглися до наших часів, а решта, очевидно, перекручені через словесну передачу людей, що не знали тутешніх мов. Бо ж не важко впізнати в Геляндрі (дзвін порога)—Дзвонецький, а Айфарі (неасит)—Ненаситця у Варуфоросі (Вулніпрах)—Вовнізький; тепер уже вважають за доведене, що Крарійський перевіз—це Кічкас, а острів Святого Григора—Хортиця. Суть, безперечно, не в цьому. Нас в даному разі цікавить такий звичайний, буденний, простий погляд на той живий крам, що возили колись великим дніпровим шляхом.

Єй, не треба багато фантазії, щоб уявити собі з поміркованих скупих слів грецького імператора досить таки ефектну картину. На бурхливі, ревучі, піною й хвилями вкриті пороги сходять з гори рікою величезна валка човнів—галаслива рухлява, барвиста. Їдуть заповзяті, відважні купці, їдуть у далеку подорож, що віщує великі прибутки. Чимало краму всякого везуть вони аж за море, а серед того краму найцінніший—раби, єдині в цій веселій валці мовчазні, похмурі, сумні.

Уявіть собі: сяє й гріє лагідне українське сонце, гуде-реве сивий довгобородий дід Ненаситець, загадково-сердито поглядають сиві круті скелі. Над скелями й водою літають великі чудернацькі птахи-баби, потривожені цим галасливим збіговиськом. А далі берегом, вузькими стежками, серед скель та круч ідуть і дзвенять кайданами раби. Переважно здорові, дужі чоловіки та вродливі молоді дівчата й жінки, бо тільки чоловіча сила й жіноча врода мали тоді ціну. Тільки їх, а не стару, безсилу каліч варто було возити так далеко на продаж.

Хто вони?... Це, очевидячки, була військова здобич—бранці й бранки, або просто віддані в рабство за тодішніми законами за борги чи за провини.

Ідуть похмурі раби і думають про те, що їх чекає. Продаж у неволю, важка праця, гніт та поневіряння.

Пестить землю сонце. Реве Ненаситець. Понуро ступають раби, оточені вартою. Дзвенять кайдани й точаться в похилених головах безсилі думки про волю, про помсту. В цей момент з нелюдським ревом і криком, немов якісь чорти, налітає на конях орда печенігів—трощать, колють, рубають, нищать.

І через декілька хвилин летять у дніпрові піняві хвилі голови недавніх веселих торговців господарів, що вперто боронили свій крам, а решта їх, закута вже поруч із своїми ще недавно рабами, а нині товаришами, ідуть похмуро по колючих степових просторах, кудись у безвість, у неволю...

Погодьтеся, що для такої картини не треба надто багато фантазії...

А тепер нам доведеться здорово стрибнути в напрямі від давнини до пізніших часів, і зупинитися на половині XVII століття.

Гільом Левассер де-Боплан належав до французьких «шукачів пригод», що за тих часів подавалися по щастя в нові недосліджені країни. Боплан, людина освічена, служив у польському війську, як старший капітан гарматник і королівський інженер. Він сімнадцять років прожив на Україні, будував селища й фортеці, воював з козаками, а потім, повернувшись додому, написав свого «Описа України», складав протягом восьми років мапи недосліджених земель і з уквітаними присвятами підносив усе

королеві польському, не двозначно натякаючи на реальні компенсації.

Латинське прислів'я каже, що «книжки мають свою долю». Але це твердження можна на багато поширити. Мають свою долю не тільки книжки, а й мапи, і фортеці.

У 1635 році досвідчений військовий інженер Боплан буде біля першого—Кайдацького порога фортецю Колак. Думка була цілком ясна й зрозуміла. Треба було мати на тільки пильне око, щоб стежити за таким непевним і зрадливим елементом, як запорожці, а ще й твердого дужого кулака, щоб часами при потребі боляче ним стукнути. І життя якнайблискучіше ствердило правдивість цих міркувань, правда, що спочатку не в пляні сподіванок інженера Боплана та його патрона гетьмана Конецпольського. Сам Боплан досить спокійно й поважно про це розповідає:

«Тут існує фортеця, що я її заклав у липні 1635 року; а в наступному ж серпні, коли я від'їхав, якийсь Сулима, ватажок повсталих козаків, повернувшись з морського походу й побачивши, що фортеця перешкоджає йому повернутися до-дому захопив її зненацька, порубав усю залого, що становила приблизно двіста чоловіка... Потім Сулима... повернувся з козаками на Запоріжжя. Проте вони не довго володіли цією фортецею, бо незабаром її обложили інші вірні козаки з наказу великого Конецпольського, краківського кастеляна. Нарешті цього ватажка повстанців узяли в полон, разом з товарищами завезли в Варшаву і там скарали на смерть, порубавши кожного на четверо».

Цей бурхливий і кривавий початок був справді тільки скромним початком, бо в цім неначе забутому, нецікавому закуткові точилася невпинна боротьба увесь короткий час до 1709 року, коли воевода Яковлев, з наказу Петрового, захопив, спалив і остаточно зруйнував Кодацьку фортецю.

Отож «мають свою долю книги й мапи». Бопланів «Опис України», а також його мапи, не один раз видані старанно й художньо, збереглися до наших часів і вважаються за цінний документ. Але «мають свою долю й фортеці». Від Бопланового Кодака залишилися тільки земляні насипи; роля їхня досить

скромна. Вони залишаються спеціально, щоб викликати кілька співчутливих зідхань від туристів, ласих до старої запорозької романтики.

Із Бопланового опису видно, що він виїздив на південь тільки до фортеці, але з чужих слів він докладно й досить правдиво описує Дніпрові пороги, береги й острови аж до самого моря. Варто тут відзначити, що й за часів Бопланових, як він сам пише, «в околицях порогів подорож із сотнею, ба навіть тисячею чоловіка небезпечна; ціле військо мусить іти степом, та ще й добре вишиковане: бо татари, не маючи постійного житла на просторих дніпрових рівнинах, раз-у-раз мандрують тут з загонами по п'ять, шість ба навіть десять тисяч вершників».

Становище, як видно, мало чим змінилося за цілих сім століть, від Костянтина до Боплана. Дніпро й далі залишався великим торговельним шляхом, і ця жвава артерія, якою весь час пересувалися люди й крам, весь час притягала до себе шукачів легкої поживи, а таке зручне місце, як пороги, де подорожнім обов'язково треба було виходити на беріг, і далі було для них загрозливою пасткою.

Але незабаром становище починає змінятися радикально, саме з того часу, коли починається колонізація українських степів, коли Потьомкин, шукаючи нових просторів для цариці-коханки, незграбно і похапцем береться будувати «Новоросію». З цього довгого, але послідовного процесу варто відзначити кілька дат.

У 1775 році Текелій остаточно зруйнував Січ; у 1783 році до Росії приєднано Крим; у 1784 році починають будувати цілу лінію фортець, щоб оборонити новоздобуті степи від Туреччини й Польщі; того ж 1784 року Потьомкин наказує будувати на місці Запорізького селища Половиці, на крутих мальовничих дніпрових берегах,—місто Катеринослав, що мало славити царицю на весь світ.

Ні Потьомкин, ні Катерина, звісно, і гадки не мали про вугільні й рудні поклади навколо цих місцевостей. Для них принадою були степові простори та Дніпро з його виходом у Чорне море, як прекрасний вигідний шлях і на Схід, і в Європу.

А перепорою для повного використання цього шляху були ті таки пороги.

Не було вже печенігів і татарів—одійшли вони з тутешньої ари в безвість. Але широке, регулярне суднопластво й далі було неможливе, бо залишилася непроможна перепона довжиною коло 62 кілометрів, перепона для переходу суден із середнього Дніпра в долишній, і ще більша—для суден, що мали йти з моря в глибину країни. І через те півтора чи два століття збігають у шуканнях способів знешкодити пороги.

Ще Петро, кажуть, цікавився розчищенням дніпрового річища на порогах. Принаймні академік Зуєв у своїх мандрівних нотатках (р. 1787) так говорить:

«Истребление такового по реке неудобства от порогов, в разсуждении плавания, было в мыслях и у блаженной памяти Петра великого; но сей государь, будучи занят другими делами и видя, что по тогдашнему времени еще нельзя России надеяться той пользы, какой бы от толикого труда ожидать надлежало, начатое чищение оставил».

Цей таки Зуєв був свідком, як полковник Фадеев, з доручення Потьомкина зривав порохом каміння на порогах, розчищаючи ходи, і збудував обхідну кам'яну каналу на Ненаситцеві.

Після подорожі Катерини Дніпром з Києва аж до Половиці і через пороги, цю справу 1795 року було доручено інженерові Франсуа де-Воланові. Він побудував обкладені камінням ходи через пороги. Після нього ці роботи весь час продовжуються з перервами, але бажаного ефекта не дають. За Миколи першого одинадцять років будують канали на порогах. Вони досягають довжини в дві тисячі сажнів; на цю справу до 1872 року витрачають до двох мільйонів карбованців, але суднопластво немає даних для розвитку, бо немає безпечного шляху через пороги.

Ми не будемо докладно зупинятися на всіх подробицях відомчого прожекторства щодо опанування порогів на протязі цілого ХІХ століття. Досить згадати найголовніші моменти. У 1873 році було розроблено проект шлюзування порогів, передбачалося збудувати 780 сажнів шлюзів загальною вартістю

10 мільйонів карбованців. Цей проєкт так і не було реалізовано. Зате зробили спроби в 1870 році втягти судна через пороги проти води так званою туерною тягою, тобто з допомогою парових суден, але спроби були невдалі. У 90-х роках міністерство шляхів уже ставило питання про відновлення в нових формах старого шляху «із варяг в греки», тобто Балтійсько-Чорноморського суцільного водяного шляху, але всі до одного проєкти, а їх було чимало, залишилися на паперах, у теках міністерських канцелярій. А проблема порогів до революції так і залишилася нерозв'язана. Бо не можна ж вважати за розв'язання проблеми переведення суден і плотів через пороги, головне, тільки за водою, з допомогою кам'янських лоцманів.

Донедавна вважали, що та гірська смуга, яка перетинає всю Україну від Волині аж до Маріюполя й Кам'яних Могил, а зокрема дніпрове річище від Дніпропетровського до Марієнталю, смуга на 62 верстви завширшки, є відрогом Карпатського кряжа. Тепер уже доводять, що це пасмо далеко давнішого походження, ніж Карпати, і нічого спільного з ними не має. Для нашого викладу суперечливість цих двох поглядів не має великого значіння. Нам тільки на закінчення справи з порогами в цьому пляні треба додати одне число: спад води на всій смузі порогів становить пересічно 15,72 сажнів.

ПРОБЛЕМА ДНІПРЕЛЬСТАНУ.

Останні роки ХІХ століття для царської Росії позначилися досить жвавим розвитком індустрії, особливо в Донбасі й Криворіжжі, та зростанням експорту, правда, що цілком екстенсивного, кабального. За таких умов дніпровська течія, будь вона без перепон, важила б надзвичайно багато. Але залишаються перепони: пороги на півдні не давали вільного, безперервного виходу в Чорне море, а Березинська система, що з'єднувала дніпрові верхів'я з Західною Двиною, тобто Балтійським морем, була зовсім непридатна навіть для путящого лісосплаву, не кажучи вже про будь-яке серйозне судоплавство. Міністерство шляхів цікавилось проблемою сполучення водяним шляхом Чорного моря з Балтійським. Воно готувалося до будівництва

нових з'єднувальних каналів, досліджувало місцевість, коли раптом у цей час французький інженер Дефос запропонував ідею безперервного водяного шляху Ріга—Херсон. Цей проєкт, просякнутий більше палкими фантазіями, ніж ґрунтовними, реальними обрахунками, передбачав, між іншим, побудування через усі пороги одного великого каналу для безпосереднього проходження суден. Це було, правда, досить радикально, але цілком фантастично, бо в цьому каналі течія несла б судно за водою з неприпустимою швидкістю, а вгору проти води треба було б, очевидячки, знову запроваджувати якусь механічну тягу. Так саме нереальна була пропозиція Дефосова загородити всі дніпрові припливи загатами, щоб вода з них не вибігла в Дніпро й у море. На цих загатах Дефос пропонував побудувати електростанції й дуже мальовничо розповідав про можливість різноманітного використання енергії. Для нас—це найцікавіший момент у фантастичному Дефосовому пляні: адже це він перший до проблеми Дніпра, а зокрема до порогів, прилучує перспективу електрифікації, хай побічно, частково й не реально. У певній проникливості й інтуїції цьому французові відмовити не можна...

Ще трохи згодом починається ширше трактування проблеми порогів і серед російських інженерних кіл. Перший ширший проєкт подали 1905 року інженери Графтіо та Мітрофанов, а потім пішло чимало інших. Всі ці проєкти розв'язують питання несміливо й примітивно. Та це й зрозуміло. На ті часи в закордонній, а тим більше в нашій практиці не було ще досвіду роботи великих гідроелектростанцій, що з'явилися пізніше. Через те автори проєктів здебільшого пропонували будувати на окремих порогах окремі електростанції, а для суден рити й будувати канали.

Дедалі комплекс питань, об'єднаних навколо порогів, шириться. В окремих проєктах з'являється виразна думка використати енергію з порогів для околишньої промисловости, а потім, нарешті, в 1913 році один з авторів висунув питання й про зрошування сумежних посушливих земель дніпровою водою, користуючись дніпровою такою енергією.

Царатові не сила було впоратися з цією проблемою. Не зважаючи на те, що останні 10-15 років перед війною проєктів

всякого роду було справді «хоч греблю гати», жоден з них навіть не ставився серйозно, як можливий до реалізації. Всі вони тонули в нетрах бюрократичних відомств головне через те, що їхня реалізація тим чи тим боком упиралася в чиїсь вузькі, групові, відомчі або персональні інтереси, чи стикалася з «непорушним» правом власності, вимагала великих вивласнень у великих капіталістів, а на це царські міністри не наважувалися.

Цю велетенську проблему реалізувала радянська влада за блискучим комплексним, синтетичним проектом професора І. Г. Олександрова, що кільканадцять років присвятив спеціально дніпровій проблемі. Проект проф. Олександрова сполучує в один нерозривний комплекс—греблю з величезною електростанцією, що запліднить дешевою енергією могутній індустріальний вузол при Дніпрі; шлюз, що пускатиме судна за водою й проти води і тим нарешті розв'язує назавжди питання про перепону порогів на долішньому Дніпрі; зрошення великих степових посушливих просторів і побудування нової залізниці, що з'єднуватиме Криворіжжя з Донбасом через дніпровську станцію.

Цього проекту й не можна рівняти з усіма попередніми. Закордонна практика будування гідро-електричних станцій, збільшення кожного року, коли не місяця потужності агрегатів,—усе це підштовхнуло автора проекту на сміливу думку... Справді: ніж наслідуючи своїх попередників—проектувати мало не на кожному порозі невеличку електричну станцію на зразок тих примітивних млинків, що туляться при берегах дніпрових, а для суден побудувати канали,—чи не краще ж перегатити Дніпро раз, затопити всі пороги водою, на величезному спаді збудувати могутню електростанцію, а для суден побудувати шлюз, щоб вони вільно ходили крізь нього за водою й проти води. Цей проект простий, як більшість великих речей. Про те, наскільки він ширший за всі попередні, ми вже говорили. Залишається ще розповісти про його величезну вагу в нашому соціалістичному будівництві.

Протягом тисячоліть пороги були не тільки прикрою перепорою на великім торговельнім шляху, а й місцем, де накладали головами сотні й тисячі спритних світових спекулянтів; протягом

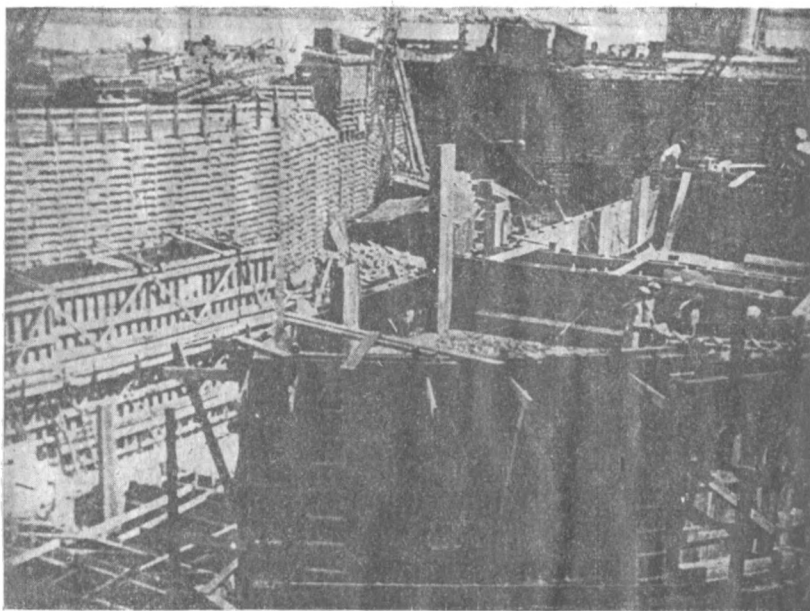
минулого століття вони вже були тільки фізичною перепоною для безперервного судоплавства. А розвиток техніки всі ці перешкоди й перепони зрештою перетворив на багатюще джерело так званого «білого вугілля», сили текучої води, найдешевшого в світі джерела рухової енергії.

Людність почала використовувати біле вугілля порівнюючи недавно, але наслідки використання на сьогодні вже величезні. Гадають, що світові запаси білого вугілля сягають астрономічного числа 5 мільярдів механічних коней, але використати з них можна ледве 750 мільйонів механічних коней. Найбільші запаси білого вугілля має Азія—236 мільйонів механічних коней, найменші—Австралія—30 мільйонів м. к. Європа має білого вугілля щось на 65 мільйонів мех. коней.

Одна з найстаріших гідроелектричних станцій у світі—це Ніягарська, на кордоні між Сполученими Штатами й Канадою. Її збудовано 1881 року. На своїй течії з озера Ері в озеро Онтаріо річка Ніягара утворює водоспад височиною 565 метрів. Цілковите використання цього спаду води змогло б дати енергії на 8 мільйонів механічних коней; фактична ж потужність Ніягарської гідроелектричної станції становить тільки 1,4 мільйонів мех. кон. Лише 1895 року було збудовано тут гідроелектричну станцію на 34 тисячі механічних коней; до цієї станції будували турбіни на 1600—3.550 мех. коней кожна. Але техніка в цій справі ступає велетенським кроком: нині вже будують турбіни на 87 тисяч мех. кон. кожна.

У тих таки Сполучених Штатах нам треба відзначити гідроелектричну станцію на річці Місісіпі, бо вона дуже нагадує наш Дніпрельстан. Там також збудували греблю на порогах, затопили пороги, утворили нормальні умови для плавби, збудували шлюзи для пароплавів і гідроелектричну станцію на 300 тисяч мех. коней. Зокрема в Сполучених Штатах є чимало гідроелектричних станцій спеціально збудованих для зрошування посушливих просторів, і наслідки їхньої роботи позначаються справжніми чудесами: колишні пустелі, абсолютно неродючі землі за короткий час перетворилися на багаті, розкішні сільсько-господарські райони. В Європі особливо розвинене використання білого вугілля в гірських країнах, зокрема в Норвегії, Швеції й Швейцарії. У Норвегії

найбільша в Європі гідроелектростанція можливістю 290 тисяч мех. коней; Швеція не тільки всебічно використовує для своїх потреб гідро-електроенергію, а й продає її через море в Данію, на віддаль коло 150 кілометрів, у кількості щось понад 6 тисяч мех. коней. Нарешті Швайцарія використовує вже 800 тисяч мех. коней електро-енергії для потреб промисловости, сільського господарства та транспорту.

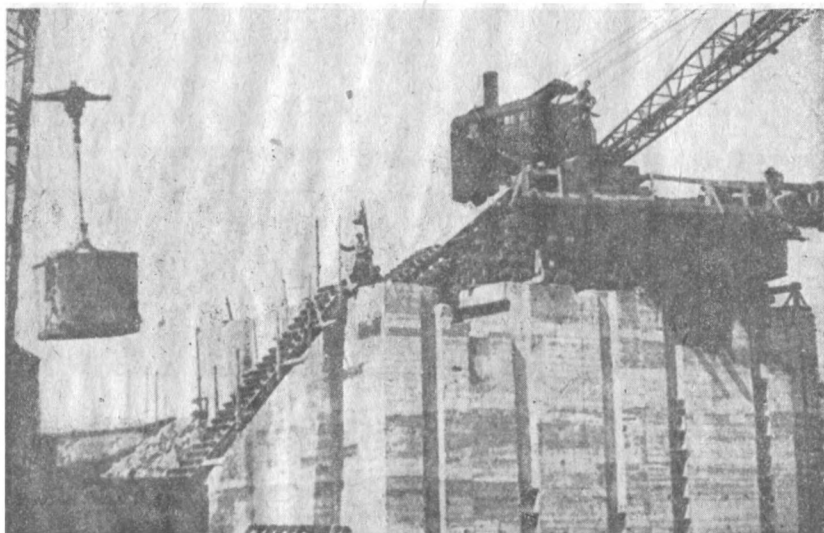

Найголосніше відповідає Дніпрельстан.

Дуже скупі попередні обрахунки доводять, що запаси білого вугілля СРСР перевищують 20 мільйонів механічних коней, тобто в перерахунку на людську силу це дає нам резерв 200 мільйонів цілком здорових робітників. Важко навіть уявити собі, який колосальний ресурс рухової енергії таїться на порогах і водоспадах наших рік і річок!..

Герберт Велс, відомий англійський письменник, приїхав був до нас ще в роки воєнного комунізму подивитися, що роблять оті чудернацькі люди в країні Рад. Але його упереджені буржу-

азні чуття й розум нічого не підказали йому, і він нічогісенько не зрозумів з того, що бачив і чув. Зокрема не зрозумів він і генерального пляну електрифікації, ухваленого на VIII-му З'їзді Рад. Повернувшись в Англію, він написав брошурку, в якій глузував з нашого пляну електрифікації.—Де там,—мовляв,—у голий, голодній і такій плискатій країні, як Росія, захоплюватися такою розкішшю, як електрифікація. Це справжня утопія!...

Гребля бере в лабеті хвилі Дніпріві.

На бундючну іронію буржуазного письменника ніхто, здається, не схотів відповідати словами. Тим красномовніше відповіло йому саме життя, відповіло Волховською, Шатурською, Штерівською, Ріонською, Земо-Авчальською. Бузькою та багатьома іншими електростанціями, що вже чимало той плян електрифікації перевищують.

А тепер найголосніше відповідає Дніпрельстан, Дніпровська електрична станція. Ми не тільки повним темпом і в кожній дрібниці використовуємо всі переваги, що їх нам дає наше плянове господарство. Ми цілком використовуємо також увесь великий і корисний досвід капіталістичних країн, застосовуємо

всюди, де потрібно, вдаємося до чужоземної консультації, купуємо закордонне технічне устаткування і переходимо на темпи й розмахи, що випережають на сьогодні досі непереможені темпи й розмахи американські.

За проєктом проф. Олександрова загальна можливість дніпровської гідростанції становила 650.000 мех. коней, з уставленням 13 турбін по 50.000 мех. коней кожна. Цю можливість передбачалося запровадити в дві черги, з них у першу—тільки 300.000 мех. коней. Цей на свій час велетенський проєкт для наших сьогоднішніх темпів уже недостатній: нині вже станцію будеться на загальну можливість 810.000 механічних коней, з них 540.000 у першу чергу. На всю цю можливість ми замовляємо тільки 9 турбін по 90.000 мех. коней кожна. Це найбільше, що знає на сьогодні світове важке машинобудівництво; ці могутні турбіни останнє слово для Сполучених Штатів, а в Європі таких машин ще немає. Отже одна дніпровська гідростанція перевищує можливість всієї використаної сили білого вугілля цілої Швейцарії. Так, для нас уже не обов'язкові проміжні стадії електрифікації, що їх переживали й переживають капіталістичні країни; ми переступаємо через них, бо ступаємо до кінцевої мети незнаними досі в світі кроками.

Проти колонії Кічкас перетинає Дніпро крива, вигнена опуклістю проти води гребля на 760 метрів довжиною й на 52 метри заввишки. Ця гребля затримає й візьме в бетонові лабеті колись грізні, примхливі хвилі Дніпрові й підніме рівень води на 37,5 метрів. Вище греблі затонуть не тільки геть усі пороги, острови й залізничий міст, а й 26 сел, 3715 дворів, понад 12.000 гектарів землі. Перед греблею утвориться велике озеро на 80 квадратних кілометрів, глибоке настільки, що найвищі скелі будуть на два метри під водою й найбільші пароплави вільно пропливатимуть над ними. Аж тепер нарешті пороги остаточно зникають на водянім дніпровім шляху, як непереможна перешкода. А щоб зробити шлях дніпровий єдиним безперервним шляхом, при лівому березі будується великий шлях на три камери. Він без усяких перешкод, легко й просто пропускатиме судна з гори на низ і з низу на гору; отже коли дніпрове річище вище греблі буде належно виправлене й поглиб-

лене, для морських пароплавів утворюється можливість безпосереднього сполучення аж з Києвом, або й ще вище. Дуже скромні підрахунки визначають норму вантажів для Дніпра в 200 мільйонів пудів на рік. Серед них насамперед треба згадати про ліс з верховин дніпрових. Досі ліс ішов сплавом, плотами; через пороги його сплавливали в дуже невеликій кількості. Тепер утворюється можливість транспортувати великі партії лісу на південь, експортуючи його в чужі країни Чорноморського узбережжя. Такі ж перспективи повстають і щодо хліба. Досі хліб через пороги майже не возили; він ішов Дніпром, головне, на північ і то в невеликій кількості. Тепер транзитний шлях у Чорне море, будівництва елеваторів у Запоріжжі й Херсоні мусять утворити масовий рух хлібних вантажів Дніпром і морем на експорт. Всього можна сподіватися 140 мільйонів пудів хлібних вантажів річно. Багатий цукровий район з Наддніпрянщини даватиме цукор у Закавказзя та Персію.

Шлюзування Дніпра викличе чималий приплив вантажів і в північному напрямі, проти води. З них насамперед треба згадати нафтопродукти, а зокрема гас. Після побудування нафтопроводів у Чорне море, транспортування нафтопродуктів Дніпром буде дуже вигідне з народньо-господарчого погляду; вони йтимуть аж у дніпрові верхів'я. Українська металургія може перекинути на воду теж велику кількість своєї продукції, потрібної для України, Білоруси та тих частин РСФРР, що межують з горішнім Дніпром. Коли виходити із згаданої скромної норми вантажообігу, то й це дасть народньому господарству чистої економії понад 10 мільйонів карбованців річно.

Електростанція такої величезної можності—це ж багатющий осередок для розвитку індустрії. Станції потрібно ціле коло споживачів для її енергії. В перші часи будівництва гідроелектростанції подекуди висловлювали думку, що в нас не знайдеться споживачів для такої великої кількості енергії. Але, зрозуміла річ, такий погляд був безоглядним панікерством і нерозумінням величі завдань нашої сучасності.

Коли країна стає на шлях невиданої реконструкції, то нічого турбуватися за споживачів. Споживачі є. Їх добирають за

певними принципами, виходячи з певних міркувань. Насамперед беруть нові виробництва, що їх не було досі в Радянському Союзі, і що вимагають дешевої енергії, як, скажімо, алюмінієве виробництво. Потім вибирають такі виробництва, що потребують особливо багато енергії; за таких умов дешева енергія зменшує вартість інших витрат виробництва, а відтак і вартість цілого виробництва. Нарешті додають такі галузі, що можуть скористати з лишків, так званої «сезонної» енергії, що буде весною в повінь і на початку літа. Таким чином, визначаються межі й обсяг нового індустріального комбінату на базі Дніпровської станції.

Сам комбінат розташується за 3 кілометри від станції, на лівому березі, між шлюзом і селом Павлів-Кічкас. Тут буде збудовано заводи: металургійний, електро-криці, феро-стопів та хемічний комбінат. Вся територія цього величезного комбінату досягає 9,5 кілометрів. У північно-західному кутку цієї території буде річна гавань, а природною південною межею пройде нова (теж за проектом) залізнична колія, «зверхмагістраль» Донбас—Криворіжжя.

Велетень металургійний завод даватиме рчно 1.055 тис. тонн чавуну і 780 тис. тонн прокату (у тому числі 520 тис. тонн рафінованої в електрогрубах криці й 260 тис. тонн заліза). Завод електрркиці дасть високоякісну крицю—380 тис. тонн прокату, крицю так потрібну нам для тракторобудівництва. Завод ферростопів дасть 109 тис. тонн продукції, алюмінієвий завод, чи, правдивіше, комбінат, бо він складається з глиноземного, фтористих солів, електродного та електролітного заводів,—дасть 15 тис. тонн алюмінію. Хемічний комбінат дасть цілий комплекс різних хемічних виробів.

За таких великих розмірів будівництва й території багато важить і сам порядок розташування заводів на призначеному для них майдані. В напрямі з заходу на схід, тобто від станції й берега, ідуть заводи порядком зменшення їхньої потреби на електроенергію й технологічної близькості до хемічної групи. Через те заводи в напрямі з заходу на схід будуватимуть таким порядком: алюмінієвий комбінат—найбільший споживач енергії, ферро-стопи, електро-криця, металургійний завод,

і нарешті крайній на сході хемічний комбінат, що його з'єднуватимуть з металургійним коксові батареї.

Цей сухий короткий перелік, повний чужоземних і мало-розумілих термінів, не може, звичайно, дати уяви про ту колосальну технічну революцію, що її створять такі заводи й комбінати за короткий час своєї праці. Вони бо даватимуть метал для тракторів, автомобілів, літаків, моторів та двигунів, і штучне угноєння, і хемікалії для фарб і для боротьби з шкідниками. Все, що вони продукуватимуть, досі ми купували закордоном; все це не тільки забирало в нас силу потрібної нам валюти, а й ставило нас у залежність від капіталістичного світу. Побудовані на дешевій енергії Дніпрельстану, всі ці підприємства прискорять підведення під Радянський Союз міцної, непохитної металевої бази, прискорюватимуть індустріалізацію нашої країни й позначаться великим ефектом у нашому народньому господарстві. Досить буде сказати, що річний прибуток від енергії Дніпрельстану на цих підприємствах сягатиме 36 міл. карбованців.

Щоб уявити собі велич цього індустріального вузла, подамо кілька красномовних чисел: він коштуватиме 400 міл. карб., а разом з Дніпрельстаном 600 міл. карб. В цьому індустріальному осередкові працюватиме понад 25 тисяч робітників, а це значить—близько 200 тисяч нової людности в цій досі пустопорожній, пустельній місцевості. Річний фонд зарплатні на Дніпрельстані сягатиме 23 мільйони карбованців; щоб задовольнити людність житлом, треба розгорнути житлобудівництво на 130 міл. карб.

Цілком очевидно, що в пустельних степах, де колись гуляли вітри та воювали кочовики, за короткий час доведеться збудувати нове, велике місто. Так повстає проблема будування так званого, «Великого Запоріжжя». Теперішнє Запоріжжя, звичайне невеличке окружне місто, і воно буде хоча й мікроскопічною, а первісною відправною базою для будови першого нового соціалістичного міста. В цьому місті все буде по новому: і плянування і стиль будівель—простий функціональний, і—головне—будують усі передумови для створення нового колективного побуту. І мають, здається, рацію ті далекозорі люди, що вже задалегідь пропонують для цього міста принадну

назву Електрополя, що вже заздалегідь називають його майбутньою столицею соціалістичної України.

Залишається сказати ще про одне, що дасть Дніпрельстан: це зрошення родючих, але посушливих степових просторів південної України. Уже найближчими часами після закінчення будівництва, Дніпрельстан має зросити 45 тисяч гектарів посушливих земель. А далі, в другу чергу збудують на долішньому Дніпрі ще дві гідроелектростанції, спеціально для зрошення. Важко навіть обчислити, яку користь дасть країні ця робота Дніпрельстану. Надто великі вийдуть числа. Ба й справді: за посухи в цих степах звичайний урожай 12—15 пудів з десятини, а зрошення забезпечить 160—180 пудів цілком певних, від жодних метеорологічних умов незалежних. Крім того, зрошення забезпечує розвиток таких цінних культур, як бавовняник і кенаф. На зрошуваних землях вони, як довів досвід, цілком пристосовуються до наших умов і дадуть добрі врожаї в степах навколо Дніпрельстану.

Нині вже ніхто не говорить, що Дніпрельстанова енергія не знайде собі споживача. Навпаки: комбінати, запроектовані в згаданих вище масштабах, уже перевищують можливості Дніпрельстану. Замість можливих 1.830 міл. кіловатгодин, вони вимагатимуть 2.344 міл. кіловатгодин. І сьогодні це питання вже розв'язують зовсім не так, як пропонували розв'язати ще недавно. Не дніпровська станція буде енергетичним резервом для великих парових станцій Донбасу і Дніпропетровщини, а вони, ці станції, з'єднані кільцюванням з Дніпрельстаном, будуть для нього резервами енергії.

НА ЗАГАТІ.

Другий день я на великій загаті, а ще й досі не можу прийти до пам'яті від грандіозности й вражливости всього того, що тут побачив. Я був тут на перших кроках будівництва, був, як тільки воно починало розгортатися. Такі непереможно грізні здавалися тоді скелі, такою комахою безпомічною, немічною здавалася людина, що прийшла сюди — перебороти стихії й запровадити своє, жадане, нове життя.

Тепер—не те... Невеличка німецька колонія Кічкас, майбутня жертва широкої повіні Дніпрової, що була ще недавно єдиним живим і наче культурним центром на цих пустельних, ніби досі первісних берегах,—тепер зблідла й зникла в безлічі нових і різноманітних будівель. Не можна розповісти хоча б про найцікавіше з цього велетенського будівництва, де на невеличкій території скуплено й невпинно працює 16 тисяч робітни-

Загребує лапа екскаватора.

ків; де для них, як у казці, за два роки вирости різноманітні, але всі чисті, пристойні, культурні, комфортабельні селища; де останні досягнення світової будівельної техніки дали людині силу, щоб крицею й вибуховими речовинами вгризтися в кам'яні, сірі скелі, дістатися до гранітного дна дніпрового й будувати для нього бетонові кайдани.

Тепер уже не те... за півтора тільки роки така колосальна різниця, такий розмах роботи. Копані лівого берега й правого берега, шлюзи, основа майбутньої загати,—все це вкрито людьми, як комашнею, всюди бігають і гуркотять вантажні поїзди (одних залізничних колій тут понад 100 кілометрів); всюди

протягають довгі, загребущі лапи екскаватори, перекреслюють у всіх напрямках повітря довгі щогли підойм. Такої механізації будівництва не було ще в практиці нашій, і робітники всіх тих різноманітних спеціальностей, що їх використовує Дніпрельстан,—всі, працюючи, вчаться, проходять добру школу, здобувають високу кваліфікацію на цьому будівництві. Так—

Востаннє плавлять ліс.

Дніпрельстан добра школа!... Тут є чого повчитись і кваліфікованому робітникові, і інженерові.

Під гарячим соняшним промінням, під глибоким, бездонним степовим небом—це велетенське будівництво, коли воно кипить великим казаном і забиває вам уха різноманітним, але таким бадьорим, грюкотом і скрежетом, нагадує якусь стару казку про маленьких чоловічків, що копірсаються в крутих, прямо-висних скелях.

Так, вони дуже маленькі здаються, ці чоловічки на тлі височенних биків і рештовань, на тлі глибоких копанів і гранді-

озних механізмів, але ж то вони-таки, ті маленькі чоловічки побудували і бики, і рештовання, і копані, і багато, багато інших великих і цінних речей, підвалин майбутнього Дніпрельстану.

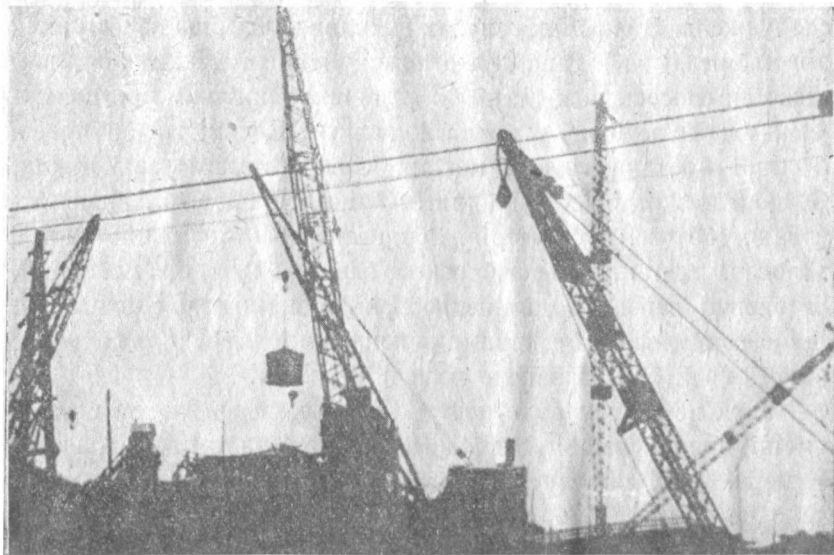
Крім самого будівництва, тут усюди ви зустрінете допомічні підприємства: електричну станцію, бетоновий завод, завод для виробу рідкого повітря, яке використовують тут, як вибухову речовину, тартаки, цегельні,—все це працює тут для потреб будівництва. Перше ніж стати бетоновим непохитним муром поперек хвиль і течії дніпрової, Дніпрельстан спожив і споживає величезну кількість різних будівельних матеріалів. Ось погляньте—величезні штабелі прекрасного будівельного лісу; щоденно його приставляють сюди залізницями, майже щоденно йде він і сплавом через пороги. Лоцмани востаннє плавлять ліс, щоб знищити свій старовинний промысел; ліс пливе через пороги для того, щоб далі порогів не було.

Така логіка життя — проста, залізна, незмінна. Скільки розгорталося сувоїв історичних подій у цих місцях... Сновигали греки, плавали варяги в Царгород, ішли закуті великим ланцюгом наші предки, продавані в рабство, соталися сюди й туди за водою й проти води непосидющі, ворохобні запорожці...

Потрібні були тисячоліття бурхливого життя на берегах дніпрових, щоб дійшло до Дніпрельстану. Потрібна була рішуча перемога пролетаріату, потрібний пролетарський, творчий будівничий ентузіазм, щоб назавжди одійшла в безповоротне минуле строката історія цих здавна відомих місць, щоб на місці колишнього Крарійського перевозу та острова святого Григора утворився наймогутніший у цілому Союзі енергетично-індустріальний вузол, щоб розквітло й забуяло тут нове, незнане досі життя. А на місці всіх тих Геландрі, Айфарів, Леанті бурхливо розіллється величезним озером води дніпрові й укринуть назавжди цих мовчазних свідків кривавої давнини.

Сумні сторінки перегорнулися востаннє. Не слід до них більше повертатися. Адже попереду—бурхливі творчі процеси, піднесене й напружене будівництво; попереду перші міцні непорушні підвалини соціалістичного будівництва, якого Дніпрельстан є першою дитиною.

Найяскравіше цей колосальний злам, ця величезна вага великої дніпрової загати й виключний інтерес до неї мільйонів трудящих виявилися 26 листопада 1929 року, коли ціла сесія ВУЦВК в повному складі прибула на Дніпрельстан—обізнатися з велетенським будівництвом. Два дні праці сесії на будівництві, промови товаришів Петровського, Косіора й Чубаря, доповідь керівника будівництва інженера Вінтера, палкі дебати,

Перекреслюють повітря довгі шогли підойм.

привітання й рапорти від робітників та червоноармійців, тверді зобов'язання й обіцянки,—все це створювало незвичайну, особливу піднесену атмосферу.

І тов. Косіор, і тов. Чубар підкреслювали святочний характер цієї сесії. Де ж справді? Для найспокійніших і найтверезіших були всі підстави піддатися святочним настроям. Хіба ж не свято було відзначити, що будівництво, розмах якого досягає масштабів справді світових і досі незнаних, що таке будівництво наша бідна країна, століттями затримувана в ролі колонії капіталістичного заходу, без досвіду, в ворожому оточенні, не зважаючи на сичання ворогів, почала, розгорнула й проба-

дить наамериканським темпом? Ті числа, що їх офіційно подавали на сесії, як короткий підсумок пройденого вже шляху, давали всі підстави говорити про справжнє свято трудящих. Бо ж ще на 1 жовтня 1929 року було закінчено 77⁰/₀ усіх земляних робіт (495.740 куб. метрів ґрунту), 43⁰/₀ скельних робіт (446.630 куб. метр. ґрунту). Уже покладено 88.437 куб. метрів бетону; на мостовому переході 32,4⁰/₀ земляних робіт (88.235 куб. метрів), 46,7⁰/₀ кам'яних і бетонових та 54,6⁰/₀ штучних споруджень. В окремих галузях виявили темпи, що переступили американські, а загалом уже поминули період навчання, вже засвоїли способи поведіння з складним технічним устаткуванням, уже в основному кваліфікувалися. Копані греблі правої й лівої протоки готові, копані електростанції закінчують. Збудовано житлових будинків 570 тисяч куб. метр., відремонтовано 190 тис. куб. метрів. Збудовано електростанцію на 700 кіловат. тартак, деревообробний завод, механічні майстерні, бетоновий завод та камінедробарні. Соціалістичне змагання, щорозгорнулося на будівництві, охопивши понад 60⁰/₀ робітників, уже дало й далі даватиме разючі наслідки.

Чи ж не святом було почути, що, не зважаючи на песимістичні пророкування американського консультанта полковника Купера, який рішучо настоював, що будівництво буде закінчено не раніше 1934 року, не зважаючи на це, управління будівництва перед сесією взяло на себе обов'язок закінчити будівництво 1 травня 1932 року?

І сесія так і відзначила: ці підсумки визнала за безперечне досягнення будівництва, але попереду поставила відповідальні завдання—далі прискорювати темпи, заощаджувати державні кошти...

І літом, і взимку, не вгаваючи, кипить робота на Дніпрельстані. А цієї зими особливо напружено працюють: багато відповідальних завдань припадає на цей час. Серед них найважливіше було —цементация гранітової підвалини для греблі в лівій протоці. Закінчили цю відповідальну роботу 15 січня; закінчили й пустили воду Дніпрову лівою протокою, закривши середню. Ще в своїй доповіді на сесії тов. Вінтер застерігав, що це дуже відповідальна й небезпечна робота, що тут можливі

всілякі несподіванки. Але побоювання були марні: течія Дніпра, підпорядкована організованій волі людській, уже кориться їй. Дніпро пішов лівою протокою, без усяких суперечок, ніби зрозумівши, що сперечатися тут нічого. У половині ж таки січня закінчили копання гідро-станції. Потрібна тільки тепла погода, щоб почати його бетонувати. В обох цих роботах є велике заощадження часу. Цементацию мали закінчити після 15 березня, копань для гідро-станції 1 квітня.

Перед будівництвом дуже відповідальний третій період будівництва—все бетонування—загальною кількістю 350.000 куб. метр. Щоб не загубити темпів, не прогаяти час в цій частині роботи, організували ударні бригади. Вони охопили вже понад 60% цілого робочого колектива. За зиму бригади вивчають механізоване встаткування й визначають для нього обов'язкові норми виробки, на 30—40% більше за фактичні норми минулого сезону.

І літом, і взимку—однаково кипить робота на цьому невиданому досі будівництві. Дніпрельстан от-от зустрічатиме третю повінь на своїм віку. Перших він трохи побоювався; тепер уже нічим його не злякаєш. Дніпро—приборканий, і запрягти його остаточно—це вже справа тільки часу. І мені дуже шкода, що так безглуздо застудився й раптово помер мій приятель, дід Мина. Я певний, що підбив би його—змотатися поглянути, «як білшовики Дніпро перегатили». Це було б вивершенням того зламу в психіці старого рибалки, що я його несподівано для себе знайшов і запримітив.

Колись подорожували на пороги й на Хортицю, щоб випити «за упокой» неспокійних таки за життя запоріжців. Навряд чи збереглися до наших часів аматори таких «заупокойних» подорожів. Але—я напевно знаю—є тепер багато таких, що через кожні 3—4 місяці, через півроку, залишивши все, виривають бодай на добу: поглянути, як швидко росте наш велетень. Серед літературних робітників наших мало хто відгукнувся на теми Дніпрельстану, мало хто відчув принадну романтику цього виключного творчого моменту. І кіно, що могло б саме на цій матеріалі так блискучо подати патос соціалістичного будівництва, кіно невміло й незграбно підійшло до такої прек-

расної, величної теми й спалюжило її. Що справді показало кіно з Дніпрельстану? Та не багато. Технічні витребеньки в «Одинадцятому»; подвійні експозиції, що Дніпрельстанівські масиви перетворили в прозоре мереживо; нарешті, трагедію останнього лощмана, дрібненьку, бліду, особисту трагедію, зовсім нікчемну на тлі Дніпрельстану. Ось і все... Справі можна й треба зарадити: потрібне гостре око, смілива рука й висока свідомість великого майстра, щоб, з усією рішучістю відкинувши солоденькі, персональні ідилії й трагедії, показав він Дніпрельстан справді, як могутній чинник соціалістичного будівництва, класової боротьби й остаточної перемоги пролетаріату.

Про Дніпрельстан можна й треба багато говорити. Треба сказати про колосальний агрокомбінат, площею 1.600 тисяч гектарів, що з весни почне будуватися навколо, зрошуваний і запліднений енергією Дніпрельстану. З агрокомбінатом повстане, очевидно, питання ще про одне агромісто, про нові форми життя й побуту в «дикому полі». Бурхливо росте Дніпрельстан, бурхливо повстають і реалізуються навколо нього величні проблеми.

І це—тільки початок. Соціалістичне будівництво на Україні в основних своїх питаннях так чи так, а ще довший час обов'язково зв'язуватиметься з Дніпрельстаном, з першим дитям доби реконструкції, з наймогутнішим в Європі джерелом дешевої енергії.

З М І С Т

Степ і степ, один без краю	3
У чаплях	15
По незаних закутках українських	34
Над Озівською «калюжею»	50
На великій загаті	71
Київ-Дніпропетровське	74
Порогами	83
Проблема Дніпрельстану	91
На загаті	101